

สถานอื่น ๆ ด้วย ที่นี้เธอได้รู้จัก ไม่ค่อมพัต หรือ โบชมผาด ที่ใช้ในการหมักปลา และารู้เพิ่มเติมว่า ที่เธอเคยเข้าใจว่าเป็น เย้ข้าว นั้น แท้จริงเป็นเพียงที่เก็บฟางข้าวให้พ้นปากของวัวควาย แต่เธอก็เข้าใจไม่ผิดว่า เย้ข้าวมีเฉพาะบ้านผู้มีอันจะกินเท่านั้น อันแตกต่างจากชาวไทยในอัสสัม

ช่วงที่ออกจากเมืองหนอง ผ่านหมู่บ้านเม็งนาง(เมืองนาง) ซึ่งเธอไม่สามารถหาคำตอบได้ว่า ทำไมจึงมีชื่อเรียกเช่นนั้น และผ่านหมู่บ้านฮัมงาย เป็นหมู่บ้านทำมิดและดาบ ที่หมู่บ้านนี้เธอได้ความรู้เกี่ยวกับเรื่องการสักของไทยใหญ่เพิ่มขึ้น คือบางครั้งจะมีการตอกเอาทองและเพชรพลอยเข้าไปฝังไว้ในร่างกายด้วย เรียกว่า จัก เพื่อให้ลึกลงยิ่งขึ้น แต่บางคนตายเพราะการสักแบบนี้ก็มีเนื่องจากแผลตอกจักเป็นพิษขึ้น รักษาไม่หาย แต่เธอไม่มีโอกาสเห็นด้วยตาตนเอง ระหว่างทางยังได้แวะทานอาหารกลางวันที่เกชิวานจาม ที่บ้านของมหาเทวี และได้พบกับเจ้าขุนสาม น้องชายเจ้าฟ้าแห่งเกชิวานจาม ซึ่งมาทำพิธีรับกันต่อที่นี้ เธอจึงมีโอกาสเข้าดูพิธีนี้ด้วย

พิธีทำในห้องโถง มีหญิงชายมารออยู่เต็มพร้อมด้วยข้าวตอกดอกไม้ และอาหารการกินที่หามาได้ และรูปเทียนแล้วนำมารวมไว้ในโตกข้าวเดียวกัน จึงกล่าวคำตามพิธีมาลาโทษและขออวยพร ซึ่งเจ้าขุนสามก็ขอมาลาโทษเช่นเดียวกัน และกล่าวให้พรไป พิธีนี้จะทำกันปีละ 2 ครั้งคือ เดือน 5 กับเดือน 11

เมืองกึ่ง

เธอเดินทางผ่านดงเล่า(ทุ่งเล่า)ไปยังเมืองกึ่ง ดงเล่านี้เป็นที่สุดเขตรัฐชานใต้ หน้าที่ของมะหลาวจึงสิ้นสุดลงที่นี้ แต่เธอจะไม่กลับตอยึดด้วยเส้นทางเดิม หากจะเดินทางผ่านไปยังเมืองกึ่งก่อน จึงเป็นธุระจัดการให้ตร.บรรจบได้พบผู้รู้ที่นั่นต่อไป ที่เมืองกึ่ง มะหลาวได้พาเธอไปหานางผดุงครรภ์ แต่เรียกว่า เสียมะ คำว่าเสียมะนี้ใช้กับครูสอนทั้งหญิงและชายเสียมะได้พาเธอไปหาอุโฉงซึ่งเป็นคนหนึ่งคนหนึ่งในสมาคมวรรณคดีชาน

อุโฉง เล่าเรื่อง ตาเหลว(ตาเหลว)ที่ใช้ปักหม้อยาต้มอาบ เพื่อให้อยู่ดีกินหวาน บางที่ใช้ปักที่ เ็นผิ หรือเข่งผิ (ศาลผิประจำหมู่บ้าน) ส่วนที่ปักตามทุ่งนา เรียกว่า แม้งสะลั้งและยังมีหุ่นกลางนา เรียกว่า นกหลอกกา เมืองกึ่งคงเป็นเมืองเก่าไม่แพ้เมืองหนองเมื่อสอบถามอุโฉงเกี่ยวกับเรื่องผี เรื่องขวัญ เรื่องคุณ เรื่องถือต่าง ๆ ก็มีทั้งนั้น แต่มีพิธี ห้องผัน แตกต่างกันไป ส่วนการตายชาวไทยใหญ่ที่นี้ไม่แตกต่างกัน ยกเว้นพระภิกษุสงฆ์ คนธรรมดาจะนำไปฝังที่ป่าชะ หรือ ป่าเหว ที่นี้ไม่มีกาทำโลงขาย จึงต้องทำศพไว้ที่นั่นสองสามวันกว่าจะต่อโลงเสร็จ และต้องหาสิ่งต่าง ๆ ที่จะอุดน้ำเหลืองได้ใส่กันโลง จากนั้นจึงนำไปฝังในหลุม ถ้าเป็นเจ้าฟ้า จะมีการเก็บศพไว้นานเท่าใดก็ได้ และถวายข้าวปลาอาหารและสิ่งของเครื่องใช้ต่าง ๆ เหมือนเมื่อยังมีชีวิต แต่ถ้าเป็นคนธรรมดาเมื่อใส่โลงเสร็จก็จะฝังทันที คนที่นี้ยังเชื่อว่าตนเองเป็นวงศ์วานเชื้อเหมือนคนคำตี้ที่อัสสัมอีกด้วย

ในรัฐขานมีพุทธศาสนิกาย ซอตี้ ไม่กราบไหว้พระพุทธรูป ไม่กินเนื้อสัตว์ ขอใดที่ถวายพระแล้วเขาจะไม่กินและไม่ให้ทานแต่จะขุดหลุมฝัง และเคร่งครัดต่อคำสอนพุทธศาสนา

สี่ป้อ

เธอได้ไปพักกับครูใหญ่โรงเรียนมัธยมเมืองสี่ป้อชื่อเจ้าเมียวเซ็ด ซึ่งเจ้าฉายเมืองติดต่อนำเอาไว้ ปรากฏว่าเจ้าเมียวเซ็ดเป็นหญิงสาวชาวไทยใหญ่รุ่นราวคราวเดียวกับเธอ เจ้าเมียวเซ็ดเห็นว่า ไตสี่ป้อ เป็น ไตลื้อเล็ก เพราะผสมปนเปกับพม่ามานาน เจ้าเมียวเซ็ดได้จัดหาครูที่สอนลูกโตมาให้เธอ เธอจึงได้ความรู้เกี่ยวกับนิทานไทยใหญ่ และภาษิตคำพังเพยมาอย่างมาก มีคำกล่าวหนึ่งที่เธอรู้สึกสนใจ คือ ป้อเต้ลัด กว้ามพั่ว เทื่อ-อดับก่องก้อ อันมีความหมายว่าพอจะพูดโอ้อวดก็ให้กุมตันคอไว้ แสดงให้เห็นนิสัยชาวไทยใหญ่ออย่างหนึ่งคือ ไม่โอ้อวด และถึงไม่มีคำวาทะเกรงใจ ในภาษาไทยใหญ่ แต่คนไทยใหญ่ก็ขี้เกรงใจมาก และได้ยืมเอาคำว่าอะหน่า ของพม่าซึ่งตรงกับคำว่าเกรงใจของไทยมาใช้

บ้านเจ้าเมียวเซ็ดยังอยู่แบบไทยๆ มาก แต่สะดวกสบายไม่แพ้บ้านสมัยใหม่ ที่สำคัญคือสบายใจ ไม่ต้องมีพิธีตรอง เธอได้สระผมด้วยแชมพูแบบไทยใหญ่ คือรากไม้อย่างหนึ่งเรียกตะยอกกับหมากหั่น และอาบน้ำเสร็จเจ้าเมียวเซ็ดยังให้ทา ตะนาค่า ที่เธอฝนไว้อีกด้วย

กิจวัตรประจำวันของคนสี่ป้อเมื่อทานอาหารเย็นเสร็จคือการเดินเล่นและแะเยี่ยมเยียนกัน เธอจึงได้ไปเยี่ยมมหาเทวียงค์เก่า และสหายเจ้าพ่อเจ้าเมียวเซ็ดซึ่งให้ความรู้ภาษาไทยเพิ่มเติมให้เธอด้วย ทั้งยังรวมรายการไหว้พระด้วย เจ้าเมียวเซ็ดเป็นครูใหญ่ที่คนรู้จักทั้งเมืองผ่านทางใดคนก็จะทักท้วงปราศรัย เชิญให้เข้าไปนั่งคุยในบ้าน ชาวสี่ป้อเมื่อรู้ว่าดร.บรรจบมาจากกรุงเทพฯ ต่างก็ถามถึง เมียพญา หรือ พระแสงเขียว ซึ่งก็คือพระแก้วมรกตของเรา และแต่ละคนก็ไฝฝินจะได้นำ เม็งกอก เพื่อไหว้พระแสงเขียวกันทั้งสิ้น

ที่เมืองสี่ป้อ เธอมีโอกาสดูเจดีย์ป้อโจ้ อันเลื่องลือ เพราะเป็นเจดีย์ที่สร้างเพื่อระลึกถึงนางมอน หรือที่พม่าเรียกว่า ซ้อหม่นละ ราชธิดาเจ้าฟ้าหม่นเมือง กษัตริย์ไทยใหญ่ครองเมืองเมา ซึ่งเจ้าฟ้าหม่นเมืองได้ถวายพระเจ้าอโนรธา เมื่อพระเจ้าอโนรธากลับจากขอพระเชี้ยวแก้วจากเมืองจีน และได้มาแะที่เมืองเมา แต่ด้วยความริษยาของนางใส นางมอนถูกใส่ความว่าเป็นแม่พ่อ (กระสือ) และถูกขับออกมาจากบ้านนอกเมืองจนมาตาย ณ ที่นั่นด้วยความอับอายและตรอมใจ ป้อโจ้ แปลว่า พ่อมารับ เจ้าฟ้าหม่นเมืองเป็นผู้สร้างเจดีย์ไว้ เรื่องนี้รู้กันทั่วรัฐขาน จนเคยมีผู้สร้างเป็นภาพยนตร์เมื่อหลายปีมาแล้ว

เมืองไทย

จากสี่ป้อ เธอเดินทางต่อไปยังเมืองไทย ได้พักที่หอเจ้าฟ้าโหลง ที่หอโหลงเมืองไทยนี้มีความสะดวกสบายทันสมัยมาก ทั้งอาคาร เครื่องใช้เป็นแบบฝรั่ง แต่เจ้าฟ้าโหลงและมหาเทวีก็สนใจภาษาไทยมาก ทั้งได้ปรารภถึงเด็กไทยสมัยใหม่ซึ่งเริ่มพูดภาษาไทยไม่ได้ทำผู้ใหญ่

เจ้าฟ้าโหลงมีธิดาคนหัวปี เจ้าตื่นเม็ง เป็นหญิง ซึ่งจะต้องเป็น เจ้าแก้วเม็ง หรือ รัชทายาทของเมืองไทย ตามความเห็นชอบของเจ้าฟ้าหลวงและเจ้าฟ้ารัฐไทยอื่นๆ เจ้าตื่นเม็ง ขณะนี้อายุเพียง 16 ปี แต่มีความรอบรู้ประวัติศาสตร์เมืองไทยเป็นอย่างดี ได้เล่าให้ดร.บรรจบฟังว่าเมืองไทยนี้แต่เดิมอยู่ในอาณาจักรแสนหวี จนถึงสมัยเจ้าเสือจำฟ้าจึงเกิดการชิงบัลลังก์กันขึ้น ในสมัยที่อังกฤษเข้ามายึดครองนี้เอง จึงแบ่งแสนหวีออกเป็นสองเขต แสนหวีเหนือซึ่งก็คือแสนหวีในปัจจุบัน ให้ขุนส่างตันสูงเป็นเจ้าฟ้าครอบครอง กับแสนหวีใต้ให้เจ้าเสือจำฟ้าครองเมืองไทยสืบทอดมาถึงเจ้าฟ้าเสือหม่ เจ้าฟ้าโหลงองค์ปัจจุบัน

ดร.บรรจบอดอยากรู้ต่อไปไม่ได้ว่า ทำไมรัฐชานจึงแบ่งแยกออกเป็นรัฐใหญ่น้อยถึง 33 รัฐ แต่ละรัฐมีเจ้าฟ้าปกครอง จึงมีเชื้อสายเจ้าฟ้ากันมากมาย จนถึงมีเพลงร้องว่า เค้อไต เค้อเจ้า เค้อขุน คือเครือ(เชื้อสาย)ไทยเป็นเครือเจ้าเครือขุน แต่เธอมีโอกาสอยู่เมืองไทยเพียงสองวัน ก็ต้องจากไป ลาโซ ซึ่งเจ้าฟ้าโหลงก็ได้เป็นธุระจัดรถไปส่งให้เธอ

ลาโซ

ลาโซนี้ออกเสียงตามพม่า ถ้าออกเสียงอย่างไทยจะเป็นคำว่า ล่าเลี้ยว ซึ่งไม่ทราบความหมายชัดเจน ลาโซเป็นเมืองใหญ่ เธอได้ไปพักบ้านเจ้าขุนเมือง วิศวกร นายช่างใหญ่แห่งกรมทางรัฐชาน เจ้าขุนเมืองนำขุนปันหล้า ผู้ตรวจการศึกษาแขวงลาโซมาแนะนำให้รู้จัก เพราะจะเป็นคนพาเธอไปชมสถานที่ต่างๆ ตามที่เจ้าฉายเมืองได้ฝากฝังมา

เจ้าขุนเมืองจะเป็นคนเดียวในตระกูลเจ้าฟ้าเชียงตุงที่พูดภาษาไทยกรุงเทพฯไม่ได้ ด้วยเรียนหนังสือที่อังกฤษเป็นเวลานาน ไม่มีโอกาสเกี่ยวข้องกับคนไทยมากนัก เธอได้พบว่า ทั้งพม่าและไทยใหญ่ต่างไม่ได้ถือการไหว้เป็นการทักทาย เพราะเขาถือว่าการไหว้เป็นการลดตนลงมาอ่อนน้อมค้อมหัวให้แก่ฝ่ายตรงข้าม

ขุนปันหล้ามีถิ่นกำเนิดที่น้ำคำริมแม่น้ำเมมา ชายแดนต่อกับญวนของจีน คนไทยที่อยู่แถบลุ่มน้ำเมมานี้ มีชื่อที่คุ้นกันว่า ไทยเมมาเชื้อสายเดียวกันกับเจ้าเสือข่านฟ้า กษัตริย์ราชวงศ์เมออันลือชื่อ ทั้งภาษาไทยเมมาก็มีคำและวิธีพูดบางอย่างต่างจากภาษาไทยใหญ่ในถิ่นอื่น เธอซักถามได้ความ

ว่าน้ำคำอยู่ห่างจากลาดชเพียง 130 กว่าไมล์เท่านั้น เธอจึงขอให้ขุนปิ่นหล้าช่วยพาเธอไปน้ำคำ แทนที่จะไปชมน้ำตกและโรงไฟฟ้าตามหมายกำหนดการ

แสนหวี-น้ำคำ

แสนหวี เป็นเมืองที่มีภูเขาล้อมรอบเช่นเดียวกับเมืองหนองและเมืองไทย แต่มีที่ราบกว้างใหญ่มากจนเธออยากเรียกว่า แสนนา มากกว่าแสนหวี เมืองแสนหวีมีตำนานว่ามีปูมม่ายเฒ่าสองคนปลูกกล้วยได้กล้วยเป็นจำนวนแสนหวี ชื่อแสนหวีจึงได้มาเพราะเหตุนี้ เธอได้ผ่านไปยังถิ่นที่ชื่อว่า กัดขาย หรือแม่น้ำขายอันคดเคี้ยว และได้แล่นรถไปบนเขาซึ่งขุนปิ่นหล้าบอกเธอว่านี่แหละคือ ดอยสามสิบ เธอจึงรู้ว่า ดอยสามสิบนั้นมีตัวจริง เดิมทีเธอคิดว่าเนื่องจากมีภูเขามากมายในรัฐชาน จึงเรียกว่าดอยสามสิบ เหมือนเผ่าไทย ที่เขาวัวมีสามสิบ คือ ไตสามสิบ ซึ่งที่จริงอาจมากกว่านี้ก็ได้

เธอเข้าใจล้นน้ำเมาไปเรื่อย ๆ เนื่องจากเธอเคยสอนประวัติศาสตร์ชาติไทยมานาน เรื่องของคนไทยในจีนอพยพมาตามน้ำคองและน้ำเมาเป็นเรื่องที่ติดตรึงอยู่ในความทรงจำ เธอจึงตื่นเต้นมากที่จะได้เห็นมัน ถนนสายน้ำคำไปจนถึงบาโม หรือที่ไทยเรียกว่า ม่านไหม เป็นถนนที่เลียบน้ำเมาไปตลอดสาย ตามตำนานกล่าวว่า น้ำเมาแม่น้ำที่ผ่ากลางเมืองเมา เธอพยายามส่องกล้องทางไกลไปทางฝั่งจีน เพื่อที่จะดูเมืองหลวงเก่า แต่ก็พบแต่แก่งหินเท่านั้นการเดินทางมาน้ำคำ ทำให้เธอรู้เรื่องราวและความเป็นอยู่ของคนไทยในย่านนี้ ซึ่งไม่ได้มีแต่เมืองเมาเท่านั้น แต่ยังมี เมืองซอน เมืองเจี๊ผาง เมืองวัน เมืองล่า เมืองจันต่า เมืองตี้ มืองสา รวม 8 เมืองด้วยกัน ทำให้เธออดเสียใจไม่ได้ที่เธอเริ่มต้นงานนี้ช้าเกินไป ถ้าหากเธอเริ่มงานนี้ตั้งแต่ 9 ปีก่อน สมัยที่จีนยังไม่เปลี่ยนแปลงการปกครอง คงมีโอกาสเข้าไปศึกษาในดินแดนจีนได้

การเดินทางครั้งนั้นขุนปิ่นหล้ารีบร้อนให้ถึงน้ำคำก่อนค่ำ เธอจึงไม่มีโอกาสแวะเจ้ล่านแม่จะอยู่ห่างจากเมืองเมาเพียง 6 ไมล์เท่านั้น เธอพยายามถ่ายรูปที่เขตแดน ซึ่งขณะนั้นถือว่าเสี่ยงมากที่จะถูกยิง ทำให้เธอสนใจมากต่อการถูกหลักเขตแดนแบ่งกันไว้ ทั้งที่คนเหล่านี้เป็นพี่น้องกัน รูปร่างหน้าตาผิวพรรณอย่างเดียวกัน ไปมาหาสู่กัน แต่ข้างหนึ่งต้องเป็นจีน อีกข้างหนึ่งต้องเป็นพม่า

คนไทยในรัฐชานจะมีปอยให้เข้าไปเที่ยว ในปอยมีเล่นการพนันประเภทต่างๆ มาก รองลงมาเป็นของกิน และการละเล่นต่างๆ แต่ที่สำคัญที่สุดคือการพนัน และคนไทยในรัฐชานก็ดูจะชอบการพนันเอามาก ๆ ด้วย

คนไทยเมากินข้าวด้วยตะเกียบแทนมือ ต่างจากคนไทยใหญ่อื่น ๆ ภาษาไทยเมานี้ คล้ายกับภาษาคำตืออยู่มาก ส่วนภาคที่นี้ก็แตกต่างจากที่อื่นคือมีทุกวัน แต่เขาว่าไม่สนุกเท่าภาคจริง ๆ ซึ่งจะมี 5 วันครึ่ง

เชียงตุง

ที่สุดท้ายที่เธอไปสำรวจก็คือเชียงตุง เธอได้พบเจ้าฟ้าเชียงตุงก่อนหน้านั้น เจ้าฟ้าเชียงตุง เป็นคนหนุ่มอายุเพียง 27-28 ปี ที่เชียงตุง เธอได้พบกับเจ้าบัวสวรรค์ เชียงตุงกับเมืองไทยมี ภาษิตคล้ายคลึงกันอยู่มากทีเดียว แต่ชาวไทยเขินก็มีส่วนต่างจากชาวไทยใหญ่อื่น ๆ มากเช่นกัน มี ศัพท์เฉพาะค่อนข้างมาก และเสียง ร.ไม่เป็น ฮ.ไปทั้งหมด

ภาษาเขินของชาวเชียงตุงนั้นยังเป็นปีกแผ่นมันคง เพราะมีตัวอักษรสมบูรณ์ครบถ้วนสามารถ ถ่ายทอดออกมาเป็นเสียงพื้นเมืองและคำบาลี ถ้าเป็นคำบาลีก็มีอักษร ฎ ฏ ฐ ฑ ฒ และ ฌ ญ ตลอดจนตัวอักษรที่ใช้เป็นพยัญชนะซ้ำซ้อน ทำนองเดียวกับอักษรขอม สระก็มี 8 รูปเท่ากับสระ บาลี แต่ถ้าจะบันทึกคำพื้นเมืองก็มีรูปสระแทนเสียงทุกเสียงที่มีในภาษา คือมีทั้ง สระแอ สระอี สระเออะ และสระเออะ เสียงเอีย ไม่มีในเขิน ทั้ง ๆ ที่รูปเขียนเป็นดินด้วย.กำกับมา ภาษาเขินยังมี รูปวรรณยุกต์ที่กำหนดเสียงแต่ละคำให้อ่านได้ง่าย ผิดกับตัวอักษรไทยใหญ่อื่น ๆ

หนานยีเป็นผู้สอนภาษาไทยเขินให้เธอ หนานยีเป็นคนว่านจาย ดังนั้นนอกจากจะสอนเธอ ให้รู้จักอักษรเขิน และวิธีอ่านเขินแล้ว ยังให้ความรู้เกี่ยวกับว่านจายอีกหลายอย่าง รวมทั้ง ประเพณีการแต่งงาน การปลูกบ้านสร้างเรือนและอื่น ๆ อันเป็นวัฒนธรรมชาวเขินที่ดำเนินมาจน ปัจจุบัน

การได้ไปเยือนไทยใหญ่ในรัฐชาน ทำให้เธอเกิดความตั้งใจที่จะกลับไปรัฐชานอีกครั้งเพื่อ สอบคำไทยอย่างจริงจัง

ไปสอบคำไทย

ความเป็นมา

ดร.บรรจบ พันธุเมธา ผู้เขียนหนังสือเล่มนี้เคยสำรวจชั้นแรกว่ามีผู้พูดภาษาไทยที่ใดบ้าง โดยบันทึกไว้ใน“กาเลหม่านไต”และ“กาเลหม่านไตในรัฐชาน” ต่อมาเห็นว่าต้องศึกษาภาษาไทยแต่ละถิ่นและควรรู้ให้มากขึ้นเพื่อการเปรียบเทียบ จึงตั้งเป้าหมายว่าจะเรียนภาษาชานไต,ชานเหนือ,ไตเมมาและภาษาคำตี้ในแดนคำตี้โหลง รัฐกะฉิ่น เพื่อเทียบภาษาคำตี้ในอัสสัม เมื่อสมาคมวรรณคดีชานทราบความตั้งใจของดร.บรรจบ พันธุเมธา จึงให้การสนับสนุนรับเป็นธุระจัดหาที่พักและให้ความสะดวกในการเดินทางไปสอบคำไทยในระหว่างเดือนกันยายน 2501 ถึงเดือนเมษายน 2502 ซึ่งดร.บรรจบ พันธุเมธาได้บันทึกการเดินทางและเรื่องราวความรู้ที่เธอได้รับอย่างละเอียด

การเรียนรู้ภาษาและเรื่องราวชนชาติมอญ

ในปี 2500 ดร.บรรจบ เคยเรียนภาษาเขมรที่พนมเปญ พบว่ามีคำเขมรจำนวนมากที่ใช้ตรงกับไทยจนนำศึกษาว่าเป็นคำเขมรยืมไทยหรือไทยยืมเขมร ซึ่งน่าจะสอบเทียบได้จากภาษาไทยถิ่นต่างๆ เมื่อมีโอกาสไปพม่า ดร.บรรจบจึงถือโอกาสเรียนภาษามอญด้วย ในฐานะที่ภาษามอญเป็นภาษาตระกูลเดียวกับเขมร เพื่อเรียนภาษามอญ ดร.บรรจบได้ไปที่มะละแหม่ง พักอยู่กับ ดอร์ชอชิน ญาติของอุชิตตอง อธิบดีกรมวิทยาศาสตร์พม่า ดอร์ชอชินเป็นบรรณารักษ์ห้องสมุดและพิพิธภัณฑ์ของมอญ พี่สาวคนโตของเธอเป็นคนสำคัญของขบวนการมอญอิสระ แต่เธอสนใจงานบรรณารักษ์ของเธอเป็นสำคัญ

คนมอญไม่ได้อยู่ที่เดียวกันตลอด การอพยพโยกย้ายมีเสมอ ภาษาพูดของมอญอาจแยกเป็นถิ่นต่างๆ ได้ไม่น้อยกว่า 6 ถิ่น อาจารย์ทุนช่วย ผู้สอนภาษามอญมหาวิทยาลัยมะละแหม่ง จึงมีความตั้งใจจะปรับภาษาถิ่นของมอญให้เป็นแบบเดียวกันเพื่อทำภาษามอญมาตรฐาน ดร.บรรจบได้เข้าเรียนในมหาวิทยาลัยมะละแหม่งและได้อาจารย์ทุนช่วยช่วยสอนให้เป็นพิเศษด้วย

เมืองมะละแหม่งอยู่ใกล้แม่น้ำสาละวิน แม่น้ำสาละวินกว้างใหญ่และเว้งว่างมาก ตอนใกล้ปากน้ำกว้างมากมองดูแทบไม่เห็นฝั่ง เห็นแต่เกาะใหญ่น้อยอยู่ลิบๆ กลางแม่น้ำ ชาวไทยใหญ่เรียกว่า น้ำคง มอญเรียกว่า ชังโลน ซึ่งแปลว่าล้นฝั่ง เพราะฤดูน้ำหลากน้ำมักท่วมฝั่งขึ้นมาก เมืองมะละแหม่งยังเป็นแหล่งที่ฝนตกชุกมากแห่ง

หนึ่งในพม่า ปีหนึ่งๆ ฝนตกเกือบ 10 วัน ภายในบ้านเรือนเย็นชื้นไปหมด ชาวบ้านยังคงนับถือผี ในหมู่บ้านจะมีศาลผี

อาหารคนมอญคล้ายไทยแต่ขาดขมิ้นและปลาร้าไม่ได้ ปะนาวของมอญคือมะนาวของไทยซึ่งดกมาก คือมะกรูด ดร.บรรจบเห็นว่า คำว่าปะนาวนั้น ถ้ามอญไม่ได้ยืมไทย ไทยก็คงยืมมอญมะกรูดน่าจะมาจากไทยเพราะคำว่า“มัก”ในภาษามอญไม่มีความหมาย มีแต่คำไทยเท่านั้นที่เรียกภาษาผลไม้เป็น“มะ”ที่เชื่อว่ากร่อนมาจาก“หมาก”ที่แปลว่าผลไม้ ส่วนมอญใช้คำว่าซิดที่แปลว่าผลไม้หน้า ดร.บรรจบยังเห็นว่า“กรูด”อาจมาจากภาษาเขมร“โกรยฺจ”ที่แปลว่าส้ม แต่ดอกยี่โถและผักชีคงมาจากไทย เพราะมอญเรียกดอกยี่โถว่า ปะกาวซิม(ดอกไม้สยาม)และเรียกผักชีว่าฮ่าบอมซิม(ผักชีสยาม) ดร.บรรจบเห็นว่า มอญน่าจะได้นำไปจากทางเหนือของไทยเพราะมีชาวมอญทางมะละแหม่งไปทำป่าไม้ทางตอนเหนือของไทยไม่น้อย ติดต่อไปมาหาสู่เรื่อยมาไม่ขาดระยะ เช่น ญาติดอร์ซอซินผู้หนึ่งก็มาตั้งถิ่นฐานที่เชียงใหม่ช้านานจนกลายเป็นคนไทยโดยสมบูรณ์

ดร.บรรจบยังได้แทรกคำคมชาวเชียงตุงที่ว่า “ใจต่ำขึ้นหมากอื่น แลกคำคง ใจต่ำลงคำคง แลกหมากอื่น” หมายถึง ชะตาขึ้นเอามะกรูดไปแลกได้ทองแม่น้ำสาละวิน ชะตาลงเอาทองแม่น้ำสาละวินมาแลกได้เพียงมะกรูด นอกจากนั้นยังได้รู้ว่าคำว่า“ขนมจีน”นั้น หมายถึงคenenแบบจีน คือขนมที่เป็นเส้นแบบบะหมี่ คำว่า“คenen”มาจากขนมของไทยนั่นเอง

ชาวมอญมีเครื่องมือปักดำข้าวเป็นเหล็กยาว ตรงปลายมีง่ามเหมือนส้อม เวลาปลูกยืนหยิบเอาต้นข้าวสอดเข้าที่ปลายไม้ แล้วเอาไม้ทิ่มดิน ต้นข้าวจะลงไปติดแน่นในดิน แต่รากต้นข้าวกระเทือนผลได้ไม่ดีเท่าที่ควร แต่มอญก็ยังเป็นอยู่ข้าวอยู่น้ำเลี้ยงพม่า ชาวมอญนับถือพุทธศาสนาชอบสวดมนต์ไหว้พระตามวัด นั่งอธิษฐานกันนานๆ และมีวัดอยู่มาก แต่ละวัดก็มีพระอยู่มากมาย มอญนิยมประดับโบสถ์วิหารด้วยกระจกเหมือนวัดพม่า และเคร่งครัดเรื่องเข้าวัดต้องถอดรองเท้า

มอญเชื่อว่าพุทธศาสนามาที่แดนเขาก่อน แล้วแพร่ไปยังพม่าและดินแดนต่างๆ ในสุวรรณภูมิ อิทธิพลพุทธศาสนาทำให้มีภาษาบาลีอยู่ในภาษามอญมากมาย เช่นเดียวกับภาษาไทย แต่เป็นบาลีสำนึกมอญ แม้แต่ไวยากรณ์ภาษามอญที่อาจารย์ทุนช่วยสอนดร.บรรจบ ก็คือไวยากรณ์ภาษาบาลี ทำให้ถ้าไม่มีพจนานุกรมบาลีมาบ้างก็ยากจะเข้าใจ และทำให้คนมอญเองก็ไม่รู้เข้าใจภาษาที่เป็นแบบแผนของตนเอง

ช่วงที่ดร.บรรจบเรียนภาษามอญนั้นเป็นเวลาที่มีมอญกำลังฟื้นฟูวัฒนธรรมของตนอยู่ ทั้งเรื่องประวัติศาสตร์ ภาษาและวรรณคดี วรรณคดีมอญมีคำไทยที่ออกเสียงมอญอยู่ไม่น้อย การจะเข้าใจวรรณคดีชาติอื่นต้องเข้าใจจิตใจและความเป็นอยู่ของชนชาตินั้นๆ จึงจะเข้าใจความหมายของคำประพันธ์ได้ซาบซึ้งเช่น มอญมีธรรมเนียมเก็บดอกไม้ป่าบูชาพระในฤดูเข้าพรรษา เมื่อดร.บรรจบได้เห็นจึงเข้าใจมอญที่บรรยายท้ายบทที่มีความหมายว่า จะบูชาพระ เด็กเล็ก หญิงสาว ชายหนุ่มไปเที่ยวเด็ดดอกไม้ทั้งเสียงและจังหวะก็มีความสำคัญสำหรับวรรณคดีมอญเช่นเดียวกับไทย

คำมอญที่ตรงกับภาษาไทยใหญ่นั้นมีไม่น้อย บางคำก็ไปตรงกับพม่าด้วยความสัมพันธ์ของมอญ ไทยใหญ่ พม่า เห็นได้จากภาษา ประเพณี และวัฒนธรรมทั่วไป ดร.บรรจบ ยังได้พบบทปะพันธ์เก่า“ซิมกอโมน”แปลว่า ไทยกับมอญ คำที่ใช้ในกลอนมีคำไทยปนอยู่ด้วย แต่ชาวมอญในปัจจุบันไม่มีใครรู้เรื่องความสัมพันธ์ของบรรพบุรุษของตนกับชนชาติไทยในประเทศไทย คำไทยในกลอนคนมอญคิดว่าเป็นศัพท์ในวรรณคดีที่ไม่ต้องแปล ทั้งที่มีคำไทยแทรกอยู่ในนั้นจำนวนมากและมีความหมายทางการเมืองประพันธ์ ดร.บรรจบยังพบว่า ราชธาธิราชฉบับที่อ่านกันที่มหาวิทยาลัยมะละแหม่งเป็นฉบับที่ชาวปากกลัดมอบให้นายป่านหล้าเจ้าหน้าที่ฝ่ายวัฒนธรรมพม่า จึงมีข้อความอย่างเดียวกับราชธาธิราชฉบับภาษาไทย ชาวมอญเชื่อว่า ราชธาธิราชเป็นประวัติศาสตร์ของมอญจริงๆ ไม่ใช่นิยาย นับว่าชาวมอญเพิ่มมีโอกาสรู้อะไรของตนไม่ช้าไม่นานมานี้ แต่ดร.บรรจบสงสัยว่า มะกะโท อาจไม่ใช่มอญ เพราะนางสาวมีชื่อเป็นไทยว่า“อุ่นเรือน”

มอญรับวรรณคดีจากไทยหลายเรื่อง เช่น ขุนช้างขุนแผน, ไกรทอง, สุวรรณหงส์ โดยทำให้เป็นเรื่องธรรมะ หรือชาดก เพราะชาวมอญนิยมแต่ง อ่าน หรือคัดลอกหนังสือธรรมะเท่านั้นหากเป็นเรื่องแต่งเล่นเพื่อความเพลิดเพลินถือว่าเป็นเรื่องโกหกผู้อยู่ในศีลสัตย์ไม่ควรประพฤติ ยังมีเรื่องมิดูกิโทที่นักร้องของมอญนำมาร้องเป็นเพลงนั้น ปรากฏว่าเป็นเรื่องที่นางเอกถูกสาปเป็นลิง ครั้นเธอถามคำแปลของชื่อเพลงปรากฏแปลว่าคือ“แม่ช่อพิกุลทอง” จึงสรุปว่าสัมพันธ์ภาพทางภาษาและวรรณคดีของเรากับมอญมีมานานแล้ว

ดร.บรรจบเห็นว่าชีวิตความเป็นอยู่วัฒนธรรมของพม่า มอญ ไทย และไทยใหญ่ คล้ายคลึงกัน จะเข้ เครื่องดนตรีชิ้นสูงก็มีเหมือนกัน แต่เรียกต่างกันบ้าง อุปมา อุปมัยเชิงวรรณกรรมคล้ายคลึงกัน คำหลายคำก็คล้ายกัน เช่น วัง ไทยใหญ่เรียก วังมอญเรียก เวียง พม่าเรียก วิน ข้าวหลาม มอญเรียกกะลาม คนไทยในอีสานก็เคยพูดถึงการเผาข้าวหลามและเรียกว่าข้าวหลาม เธอไม่มั่นใจว่า เป็นเพราะมอญได้วิธีทำข้าว

หลามไปจากไทยแต่ต่อมาคำว่า“ข้าว”กร่อนไปหรือเปล่า ซึ่งเธอตั้งใจไปหาหลักฐานจาก
ไทยใหญ่ในรัฐชาน

ตองยี รัฐชาน

ที่ตองยี รัฐชาน มะหลาวิน ขุนปานหล้า ดร.บาญาน ดร.เจ้านางเมียวเม มา
ต้อนรับ ดร.บรรจบอย่างอบอุ่น และยังได้รับการต้อนรับอย่างยิ่งใหญ่จากสมาคมวรรณ
คดีชานกว่าการเดินทางมาเยือนครั้งก่อน แต่ยังมีปัญหาที่เธอต้องใช้ภาษาอังกฤษพูด
กับชาวไทยใหญ่สมาชิกสมาคมวรรณคดีชานซึ่งส่วนใหญ่พูดแต่ได้ภาษาไทยใหญ่และ
ภาษาพม่า เธอจึงรู้สึกแปลก ข้นและอึดอัดที่ต่างก็เรียกภาษาของตนว่าภาษาไทยด้วย
กันแต่กลับสื่อสารกันไม่ได้

เมื่อมาถึงเธอเริ่มสอบถามภาษามอญที่ตรงกับไทยใหญ่ ทำให้ได้รู้ว่ามีหลาย
คำที่ไทยใหญ่น่าจะได้มาจากทางภาษาพม่า หลายคำที่มอญเอาไปจากไทยใหญ่ แต่
หลายคำก็ตัดสินใจว่าต้นศัพท์มาจากใคร การที่พม่าเป็นใหญ่ทำให้ภาษาพม่าเข้ามา
ปะปนในภาษาไทยใหญ่ไม่น้อย เพราะชาวไทยใหญ่ต้องเข้าโรงเรียนเรียนภาษาพม่า
เรียนทุกวิชาเป็นภาษาพม่าด้วย ผู้ที่ไม่ได้เข้าโรงเรียน เข้าวัด ระเบียบพิธีและพระธรรม
คัมภีร์ต่าง ๆ เป็นแบบพม่าและใช้ภาษาพม่าทั้งหมด

อิทธิพลพม่าในภาษาไทยใหญ่มีอยู่มาก นอกจากจะมีคำปะปนมากแล้วยังมี
อิทธิพลต่อการออกเสียงและการวางรูปประโยคเช่น“เอามาหมากโห้ข้า”ในภาษาไทย
ใหญ่ ไทยสยามจะพูดว่า“เอามวกข้ามา” แต่แม้จะสัมผัสใกล้เคียงก็ไม่ได้ครอบงำจน
สิ้นภาษา ชาวไทยใหญ่ยังถือว่าตนเองเป็นไต เป็นคนละเผ่าพันธุ์กับพม่า ลักษณะเด่น
ของชาวไทยใหญ่คืออ่อนน้อมถ่อมตัวและโอบอ้อมอารี

ที่เมืองตองยี เธอได้พักอยู่กับขุนปานหล้า 4 วัน ขุนปานหล้าเพิ่งพ้นจากความ
เป็นไทเมมาโดยคุณสมบัติมาเหลือแต่ความเป็นไทเมมาโดยกำเนิด ภรรยาขุนปานหล้า
เป็นคนมีน้ำใจได้ชักเสื่อเส็ดเตอร์ให้ดร.บรรจบด้วยภายใน 3 วัน ทันเวลาที่จะ
เดินทางไปเมืองนายพอดี

เมืองนาย

ดร.บรรจบเดินทางต่อไปที่เมืองนาย เพื่อศึกษาภาษาชานใต้ เธอมีฐานะเป็น
แขกของเจ้าฟ้าและเจ้านางเมืองนาย เจ้าฟ้าเมืองนายเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวง

มหาดไทยของรัฐบาล ที่เมืองนายเธอพักอยู่กับขุนโงะฮ่อง เธอสังเกตว่าผู้หญิงในรัฐชานนิยมทัดดอกไม้เช่นเดียวกับหญิงพม่า

ช่วงที่เธอเดินทางจากตองยีซึ่งเป็นเมืองในเขาไปยังเมืองนายเพื่อศึกษาภาษา เป็นช่วงที่มีการเคลื่อนไหวของขบวนการใต้ดินอยู่ด้วย ทำให้ในการเดินทางต้องมีรถตำรวจพร้อมอาวุธนำขบวนของเธอ เมืองนายที่เธอกำลังเดินทางมานี้ถูกเรียกว่า ไตโหย้ ไตหลอย(ไทยห้วยไทยดอย) เพราะเมืองนายมีลักษณะเป็นก้นกะทะ

ที่เมืองนายดร.บรรจบได้เรียนภาษาชานได้กับดอว์ทานเหมซึ่งเป็นครูสตรีที่พูดภาษาอังกฤษได้ ช่างพูดและมีอัธยาศัย ตัวหนังสือมอญกับไทยใหญ่คล้ายคลึงกันแต่ออกเสียงคนละอย่าง ดร.บรรจบได้ใช้พจนานุกรมภาษาไทยใหญ่ของดร.คูชิงซึ่งช่วยเธอได้มาก ดร.คูชิงทำพจนานุกรมนี้มากกว่า 80 ปีแล้ว โดยเทียบกับเสียงชาวเมืองนาย เรื่องนี้ผู้เฒ่าชาวเมืองนายหลายคนรู้เรื่องดี รวมทั้งบิดาของดอว์ทานเหมด้วย แต่ดร.บรรจบยังคงเสียดายที่ไม่มีผู้ใดรวบรวมและบันทึกภาษาในยุคชานใต้ที่ใกล้เคียงกับปัจจุบันไว้อีก

กาดเมืองนาย เป็นสถานที่สำคัญยิ่งของเมือง ผู้รู้เมืองนายเคยกล่าวไว้ว่า “ไค่ ลักแหลมเข้ากาด” คืออยากฉลาดให้ไปตลาดเพราะเป็นที่รวมคน เด็ก หญิง ชาย คนชรา เรื่องน่ารู้ควรรู้ สนุกที่จะรู้ มีทั่วกาด เพราะข่าวสารต่าง ๆ จะเดินทางมากับพวกพ่อค้า (สำหรับหนังสือพิมพ์หนังสือพิมพ์ที่เมืองนาย มีเพียงขุนโงะฮ่องเท่านั้นที่สั่งหนังสือพิมพ์มาอ่านเพราะต้องการรู้ข่าวราชการ)และ“กาด”ก็เป็นสถานที่แลกเปลี่ยนสินค้ามากกว่าเป็นที่ค้าขายจริง ๆ ใครหาอะไรได้ติดมือก็จะเอามากาด ใครถามซื้อก็ยินดีขาย

5 วันจะมีกาดครั้งหนึ่ง การซื้อขายเป็นไปตามอรรถาสนัยของผู้ซื้อและผู้ขาย การซื้อและขายไม่สำคัญเท่ากับการมาพบปะสนทนากัน “กาด”ยังเป็นระบบชีวิตและระบบเวลาอีกด้วย โดยนับวันนับเป็นกาด ไม่ได้นับเป็นสัปดาห์ ก่อนกาดเรียกวันตุ้ม ถึงกาดเรียกวันกาด หลังกาดเรียกวันวายกาด วันที่ 4 เรียกวันกาดเจียง วันที่ 5 เรียกวันกาด กาด แล้วเวียนไปวันก่อนกาดใหม่ แต่ถ้าวันกาดตรงกับวันสำคัญทางศาสนา เขาจะเลื่อนวันกาดไปหนึ่งวัน จึงไม่มีใครจำวันกาดผิดเลย ในการนับเวลาที่ยาวออกไปก็จะนับเป็น 2 กาด 3 กาด 2 กาดคือ 10 วัน 3 กาดคือ 15 วัน กาดจึงเป็นสิ่งสำคัญในชีวิตของชาวเมืองนาย

ดร.บรรจบได้รับการรับรองต้อนรับอย่างดีจากภรรยาขุนโงะฮ่อง จึงได้เรียนรู้วัฒนธรรมการกินอยู่ไปด้วยในตัว เช่น อาหารไทยใหญ่ขาดมะเขือเทศไม่ได้ แต่ผักชีบางกอกของไทยใหญ่กลับโพล่เป็นผักชีฝรั่งของไทยสยามไปได้ ชาวไทยใหญ่ชอบดื่ม

ชาแต่ใส่เกลือ ชอบนำดอกไม้ไปบูชาพระ ดอกบัวกินสายก็นำไปบูชาพระด้วยไม่ได้กิน สายแบบไทยสยาม ชาวไทยใหญ่ชอบซื้อดอกไม้เพื่อบูชาพระ ร้านดอกไม้มักอยู่ใกล้ๆ กับร้านขายผ้า พ่อผู้หญิงซื้อดอกไม้เสร็จก็จะแวะดูผ้าแต่ดอกไม้ที่ไม่ใช่บูชาพระแม่จะมีกลิ่นหอมก็จะไม่มีขาดในกาด เธอยังสังเกตด้วยว่า ชาวเมืองนายรู้จักและชอบใช้ผงขุรสอายุโน๊ะโมะโตะและน้ำปลาทิพรสแล้ว เคยมีรถน้ำปลาจากเมืองไทยคว่ำ ปรากฏว่าคำอุทานของชาวเมืองนายก็คือ“อะลาลา เซ้หลายน่าป่าเม็งกอก”หรือ“โธ่เอ๊ยเสียตายน้ำปลาเมืองบางกอก”

คนไทยในรัฐชานมีการผลิตพอลีเอสเตอร์ มีสินค้าพื้นเมืองมากมายตั้งแต่หัวจรดเท้าคือ หมวกเสื้อผ้า ถึงรองเท้า เป็นของที่ผลิตขึ้นเอง ในภาวะสงครามเห็นชัดมากกว่าพึ่งตนเองได้แต่พอลีสถานะสงครามก็ค่อยๆ เลิกของพื้นเมืองหันมานิยมสินค้าอุตสาหกรรมและแฟชั่น เช่น รับเอาชิ้นเชิงใหม่ สร้างป่าเต็งเข้ามา; อุตสาหกรรมผ้าฝ้ายเดิมของเขาจึงซบเซาไป แต่อุตสาหกรรมทำย้อมที่รุ่งเรืองเพราะเขานิยมสละพาย้อมกันทั้งหญิงชาย และคิดประดิษฐ์ตกแต่งประชันกันมากย้อมไตใหญ่ เรียกว่า กงไต หรือกงทง (ทง คือชื่อที่ชาวไทยใหญ่เรียกพวกกะลีน)

ไทยใหญ่สันทัดในการขุดพลอย และมีฝีมือทางช่างทองและเงิน มีชาวไทยใหญ่นับหมื่นไปขุดพลอยบ่อโพลินเขตเขมร แต่ไทยเราคิดว่าเป็นพม่าและเรียกชาวไทยใหญ่เหล่านั้นว่า“กุหล่า”คำว่า“กุหล่า”เป็นคำเดียวกับ“กะลา”เป็นคำที่ชาวไทยใหญ่เกลียดมาก ชาวไทยใหญ่ในพม่าและอัสสัมเรียกแขกและฝรั่งว่ากะลา ถ้าเป็นฝรั่งเรียกกะลาเผิก(กะลาขาว) ชาวไทยใหญ่เรียก“เม็งกอก”แทนประเทศไทยทั้งประเทศ ไม่ใช่เพียงกรุงเทพฯ

สมัยนั้นยังใช้เตารีดถ่านอยู่ บ้านขุนโองช่องมีเตารีด 2 อัน อันหนึ่งใช้รีดชั้นผู้หญิงโดยเฉพาะ อีกอันใช้รีดเสื้อและกางเกงของผู้ชาย ชาวไทยใหญ่มีประเพณีถวายข้าวพระพุทธ ทุกวันและจัดหาเครื่องเช่นบูชาครูด้วย โดยให้ความสำคัญกับพิธีเหล่านี้มาก นอกจากนี้ยังมีพิธีกรรมเพื่อความผาสุกและความปลอดภัยโดยการ“ต่างผี ปู่เจ้า”ที่หอผีในวัง “ต่างผี”คือเช่นสรวงบูชาผีสาธเทวดา ทำเพื่อให้ปู่เจ้าคุ้มครองในวาระพิเศษ เช่น กรณีเดินทาง ชาวไทยใหญ่มียังมีประเพณีห้ามนำศพที่ตายโหงเข้ามาในเวียง(เมือง)อีกด้วย

โรงเรียนเมืองนาย

เจ้าชายเมืองเป็นอธิบดีการศึกษา แต่ขณะไปศึกษาประวัติไทยใหญ่ที่อังกฤษ ขุนปานหล้าทำการแทน ภายใต้การอนุเคราะห์ของขุนปานหล้า ดร.บรรจบได้เข้าเรียน

ภาษาชนใต้ที่โรงเรียนเมืองนาย ในโรงเรียนเมืองนายยังมีประเพณีทำความเคารพครูด้วยภาษาอังกฤษ ไม่ว่าจะเป็นวิชาอะไร แม้อังกฤษจะจากพม่าและไทยใหญ่นานแล้ว ดอว์ทานเหม่เล่าว่า สมัยญี่ปุ่นเข้าครองรัฐชาน ได้เลิกใช้คำอังกฤษและคิดคำไทยขึ้นใช้แทนว่า ยามเหนอหลิซ้า ยามคำหลิซ้า ซึ่งแปลตรงคำภาษาอังกฤษ แต่เมื่อญี่ปุ่นออกไปก็กลับมาใช้ภาษาอังกฤษใหม่

ภาษาชนไม่ใช่ภาษาบังคับ เป็นการเรียนไม่มีการสอน ถึงมีการสอนก็ไม่มีการนับคะแนนเป็นคะแนนรวม แต่ขุนปานหลักก็ยังหวังว่าจะขยายภาษาชนไปยังโรงเรียนไทยใหญ่ทั่วทุกโรงเรียนในรัฐชาน นางมย้าเต็งเป็นภรรยาขุนปานหลัก เธอเป็นโห่เป้า (นายกสมาคม) สมาคมหญิงทำงานสังคมสงเคราะห์ตามโปรแกรมของกรมการสาธารณสุขและยูนิเซฟ และการชุมนุมเพื่อชีวิต(พัฒนาชีวิต)ทั่วทั้งเมืองนาย นางมย้าเต็งเป็นคนใฝ่รู้ แต่ตามประเพณีไทยใหญ่นิยมให้ผู้หญิงอยู่เงียบๆ ไม่แสดงความคิดเห็น เธอจึงรับแขกร่วมกับสามีโดยไม่ร่วมสนทนาด้วย นอกจากถูกถาม เพราะชาวไทยใหญ่ไม่นิยมยกย่องความคิดผู้หญิง จนมีคำกล่าวว่า“ไก่แม่ขัน พะอ้าแลง”หมายถึง ไก่ตัวเมียขัน ฟ้าไม่สว่าง ด้วยเหตุนี้ เจ้านางเฮินคำ มหาเทวีแห่งรัฐหย่องห่วย จึงต้องฟันฝ่าอุปสรรคมากมายกว่าจะได้รับเลือกตั้งจากชาวไทยใหญ่ เจ้านางเฮินคำเป็นผู้แทนหญิงคนแรกและคนเดียวของรัฐชาน

ในหมู่ชาวไทยใหญ่มีความรู้สึกต่อต้านอเมริกันอยู่ทั้งครูใหญ่ ขุนโองซ่องและเจ้าฟ้าเมืองนาย ซึ่งขัดแย้งกับความรู้สึกของดร.บรรจบ ซึ่งมีความรู้สึกที่ดีต่ออเมริกันและการเผยแพร่วัฒนธรรมอเมริกันของยูซิส เธอรู้สึกตกใจกับปรากฏการณ์ดังกล่าว อย่างไรก็ตามอาการขัดความรู้สึกของทั้งหมู่ชาวไทยใหญ่และของเธอได้ถูกระงับไว้ เธอยังได้พบว่าไม่ว่าจะเป็นในอินเดียพม่า มอญ ไทยใหญ่ เขมร ญวน คนไทยจะได้รับการต้อนรับที่ดี ยกย่องนับถือที่รักษาเอกราชได้ และคล้ายกับความเป็นเอกราชของไทยเป็นความภาคภูมิใจของคนไทต่างถิ่น เช่นชาวอาหมและคนไทในอิสสัมเป็นทุกข์เป็นร้อนมากกว่า ประเทศไทยอยู่ในความปกครองของอเมริกันจริงหรือไม่

บรรยากาศเหล่านี้ทำให้เธอครุ่นคิดถึงตอนอยู่มะละแหม่ง อาจารย์ทุนชาย ก็เคยเข้าใจว่าคนไทยผสมปนเปไปกับคนอเมริกันเป็นอันมาก ครั้นเมื่อดร.บรรจบไปถึงเจ้านาง“ริมน้ำเมา”ได้พบกับเจ้าเมียวชา พี่ชายของเจ้าก็ถามเธอว่า เมืองไทยยอมให้อิทธิพลอเมริกันครองอำมหตสิ้นแล้วหรือ เธอพบว่าความรู้สึกต่อต้านอังกฤษ,อเมริกันยังมีอยู่หนาแน่นอยู่ในหมู่คนไทยใหญ่รวมทั้งวิถีชีวิตและการแต่งกาย ซึ่งผู้นำชาวไทยใหญ่เห็นว่าแต่งตัวอย่างฝรั่งจิตใจก็จะกลายเป็นพวกฝรั่งไป สอดคล้องกับความเห็นของคณะหม่มศึกษาซึ่งเป็นคณะทำการไต่ดินต่อต้านพม่า คณะนี้ได้พยายามต่อต้านไม่ให้คนไทยแต่งตัวอย่างพม่า แต่ดร.บรรจบเห็นว่าการแต่งกายเป็นเรื่องส่วนบุคคล และ

วิจารณ์ว่า แม้มีการต่อต้านสินค้าต่างประเทศแต่หญิงไทยใหญ่กลับนิยมสินค้าจาก อังกฤษ, ไทย, จีน และอินเดีย จนแม้ขุนโองตนเองก็ยังต้องซื้อของเหล่านี้มาฝาก ภรรยาด้วย

การเดินทางไปเมืองใกล้เคียงกับเมืองนายไม่ปลอดภัยนักมีโจรผู้ร้ายชุกชุม ประกอบกับต้องข้ามห้วยลึกหลยสูง(ตอยสูง) ทำให้ความอ่อนล่อมพ้อมกัน(สามัคคี พร้อมเพรียงกัน)ของคนไทยเหล่านี้มียาก มีการแบ่งว่าตนเป็นไตพวกไหน ถิ่นไหน การที่แต่ละถิ่นมีความแตกต่างกันบ้าง มีประโยชน์ที่ไม่ต้องแย่งผลผลิตสินค้ากัน เช่น ส้ม โอหรือหมากโอ พันธุ์เชียงลมดีที่สุด หมากจ๊อก(ส้มจีน)ต้องมาจากหมอกใหม่ มะพร้าวของเมืองนายมีชื่อเสียงที่สุด ส่งไปขายถึงมันตะเล เครื่องทองของกินก็ต้องซื้อ เป็นถิ่น ๆ เช่นกัน

ขณะนั้นคนไทยใหญ่มีความพยายามฟื้นฟูภาษาไทยใหญ่ให้เป็นที่สนใจของ ชาวไทยใหญ่เอง และคิดแสดงละครสมัยใหม่โดยพูดและร้องเพลงเป็นภาษาไทยใหญ่ แต่ก็ไม่จับใจวัยรุ่นเหมือนภาษาพม่า จึงกันวัฒนธรรมพม่าไม่ให้ไหลบ่าเข้ามาในรัฐชาน ไต่ยาก ดร.บรรจบคิดว่า เรื่องนี้ถ้าไม่มีประวัติศาสตร์มาเตือนความหลังแล้วก็ไม่น่า ทุกข์ร้อนมากนัก แต่ก็คงเป็นเรื่องลึกลับยากชาวอังกฤษจึงไม่ยอมกำหนดวิชาประวัติ ศาสตร์ให้เป็นวิชาบังคับ เมื่ออังกฤษจากไปแล้วก็ยังไม่เป็นวิชาบังคับอยู่ดี เพราะ ประวัติศาสตร์เมืองนายคือการรบพุ่งทำศึกกับพม่ามายาวนาน แต่ ดร.บรรจบไม่กล้า ถามถึงเพราะกลัวพัวพันถึงการเมือง ถึงกระนั้นก็ยากที่จะหลีกเลี่ยงได้ เพราะเมื่อถาม ถึงเรื่องอื่น เช่น ทำไมคนเมืองนายมีน้อย ก็จะได้คำตอบว่า ตายเพราะสู้รบกับพม่ามา นาน เป็นต้น

เหตุการณ์การเมืองทำให้ชาวไทยใหญ่เสียอิสรภาพ(เป็นส่วน ๆ ไป)แก่พม่า หลายครั้ง เจ้าฟ้าต้องส่งลูกไปเป็นตัวจำนำ เจ้าชายเจ้าหญิงเหล่านั้นเมื่อกลับมาก็นำ วัฒนธรรมพม่ามาด้วยและแพร่ไปทั้งภาษา ขนบธรรมเนียมประเพณี ดนตรี นาฏศิลป์ ภาษาสุภาพหรือราชาศัพท์มีคำพม่าปะปนไม่น้อย ทั้งยังนิยมกันว่าภาษาวรรณคดีที่ ไพเราะซาบซึ้งควรมีคำพม่าผูกผสมผสานกับคำไทย

ในที่สุดดร.บรรจบจึงต้องหันมาสนใจประวัติศาสตร์ของไทยใหญ่ โดยเฉพาะที่ ว่าด้วยอาณาจักรชานในระหว่างยุคนั้น และได้ทราบจากแบบเรียนประวัติศาสตร์ของ อาจารย์ชาววิ้ว วาเรู (มะกะโท หรือพระเจ้าฟ้ารั่ว) เป็นพ่อค้าชาวไทยใหญ่ หาใช่ มอญไม่ จากแผนที่พม่าค.ศ.1287-1531 ดินแดนที่มีไทยใหญ่(ชาน)อยู่นั้นกว้าง ใหญ่มาก ทางใต้ลงไปสุดเขตตะนาวศรี ดินแดนพม่าก่อนที่พม่าจะตั้งตัวเป็นปึกแผ่น

นั้นเคยอยู่ในครอบครองของไทยใหญ่มาก่อน ชาวไทยใหญ่จึงเชื่อว่า มีคำไทยใหญ่เข้าไปมีอิทธิพลในภาษาพม่าด้วย

ประวัติศาสตร์ช่วงราชาธิราช มีเรื่องราวพัวพันชน 3 ชาติ คือ พม่า มอญ และไทยใหญ่เพราะเป็นสมัยไทยใหญ่ไหลบ่าจากเหนือลงใต้ ที่ได้เป็นใหญ่ก็มี ที่เป็นข้าเขาก็กมี เช่นปรากฏในราชาธิราชว่า ไทยกาเหลไทยเมหยัง(ไทยเมืองกาเล และเมืองยาง) ถูกพม่าเกณฑ์มาเป็นทัพหน้ารบกับมอญ ปัจจุบันคนที่เรียกตนเองว่าพม่า ต้นตระกูลเป็นไทยใหญ่ก็มากที่สุดสวไปไม่ได้จึงถือว่าตนเป็นพม่าไปก็มี ดร.บรรจบจึงเห็นว่า ความรู้สึกว่าตนเป็นเชื้อชาติใด สำคัญที่ภาษาเป็นอย่างยิ่ง ปัญหาสำคัญทางการเมืองจึงมาตกรื่องภาษากอีก พม่าอยากให้คนทุกคนในพม่าใช้ภาษาของตน แต่ชนชาติอื่นๆ ที่เคยมีวัฒนธรรมของตนเองมาแต่เดิมต่างต่อสู้เพื่อจะใช้ภาษาของตนเองแต่คนไทยใหญ่ละเลยภาษาของตนมาช้านาน การดำรงเชื้อชาติ สร้างความเป็นปึกแผ่นให้แก่เชื้อชาติของตนจึงมิได้โดยยาก

การเมืองพม่าในปี 2501 นั้นเป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อ รัฐบาลอนุประกาศเลื่อนการเลือกตั้งและเชิญนายพลเนวินมาจัดตั้งรัฐบาลทหาร ชาวไทยใหญ่ร้อนใจว่า ลักซิกเต้ลูปเบ็งเม้ง(ทหารจะครองเมือง) ขุนโองช่องปฏิบัติต่อกองทหารพม่าซึ่งมาตั้งที่เมืองนายด้วยการปฏิบัติอย่างดีตามภาษิตไทยใหญ่ที่ว่า"หลัต่อหลัพักจี้กับเนอชะ จะต่อจะหมักกะกับเข้าเหียน (ดีต่อดีเหมือนผักชีกับลาบ ชั่วต่อชั่วเหมือนสมอกับข้าวเย็น) เมื่อทหารพม่าเข้ามาบรรยายทางสังคมตึงเครียดขึ้น แต่จากนโยบายอ่อนของฝ่ายไทยใหญ่ทำให้ผ่อนเบาลงไป ผู้คนระยะแรกใจซจันไปต่างๆ ต่อมากลับไปสนใจแต่ "ต่อล้อง"(เล่นการพนัน)จนลืมความสนใจในเรื่องอื่นหมดสิ้น ดร.บรรจบสังเกตพบสิ่งนี้จากงานประจำปีของเมืองนายซึ่งผู้คนสนุกสนานมากเพราะเต็มไปด้วยการพนันหลายชนิด รายได้จากงานออกร้านประจำปีเป็นของเจ้าฟ้าแต่ละเมืองแต่ละรัฐ ระหว่าง 8,000-10,000 จัต หากรายได้อื่นๆ ก็ยังเป็นรายได้ที่มากกว่าเช่น รายได้จากไม้สัก แต่การเปลี่ยนเป็นรัฐบาลทหารจะทำให้การคืน"อาณา"(อำนาจ)ของเจ้าฟ้าเป็นไปรวบรัดเร็วขึ้น และลดรายได้ลง ภายหลังสิ่งที่ต่อรองกับฝ่ายทหารในขณะนั้นเหลืออยู่เพียงบำเหน็จรายปีเท่านั้น

เรื่องเจ้าฟ้าจะต้องคืนอำนาจ ดูเหมือนเจ้าฟ้าเท่านั้นที่วัดกไตรตรง คนไทยใหญ่อื่นๆ ได้แต่คอยดูเหตุการณ์ คุยบ่นแล้วเลิกไป บ้างก็ว่า ลาดกวิ้มเค่อเม้งเจ้อ-อูลู่ (พูดเรื่องการเมืองใจเสีย) คนที่ห้วงบ้านเมืองจึงอดบ่นไม่ได้ว่า กันได้เอาโหม่ดินมกเต้าอุบกั้น คือ คนไทยได้แต่เอาหัวแม่ตีนหมกขี้เถ้าคุยกกัน

ก่อนออกจากเมืองนาย ดร.บรรจบได้ไปเที่ยวถ้ำนางสิบสอง ซึ่งเป็นตำนานท้องถิ่นของเมืองนาย เรื่องราวนางสิบสองเหมือนกับของไทยต่างกันแต่รายละเอียดที่มีความเป็นพื้นบ้านมากกว่าของไทย

เมืองไทย

ดร.บรรจบออกเดินทางจากเมืองนายไปเมืองไทยอย่างกระชั้นชิด จากการติดต่อสื่อสารที่ถูกละหลุม เธอและนางมย้าเต็งจากกันด้วยความอาลัย เมืองนายอยู่เขตชานใต้ ส่วนเมืองไทยอยู่ในเขตชานเหนือ ไทย แปลว่า ที่ติดต่อกัน ที่ตาม ๆ กัน เธอได้แวะถ่ายรูปหมู่บ้านแห่งหนึ่งซึ่งมีลักษณะแปลกตา หลังคาบ้านมุงไว้ด้วยคาคุ่มลาดลงมาจนจนแลไม่เห็นฝา เมื่อขึ้นไปบนเรือนพบรูปในหลวงรัชกาลปัจจุบัน สอบถามได้ความว่าลูกชายเคยบวชพระและมาที่กรุงเทพฯ จึงนำรูปนี้กลับไป หลานเจ้าของบ้านเรียกรูปนี้ว่า “ขุนหอคำเม้งกอก”

เมืองไทยมีผู้คนบางตา บ้านช่องกระจุกกระจายกันอยู่ ดร.บรรจบไปพักอยู่กับเจ้าฟ้าเมืองไทยและมหาเทวีที่วังหอ โดยมีกำหนดอยู่ที่เมืองไทย 7 สัปดาห์ เธอจึงต้องพยายามเรียนรู้ราชาศัพท์ ไทยใหญ่มีราชาศัพท์ไม่มากเท่าของไทย การเพ็ดทูลก็ไม่ได้แบ่งชั้นออกไปมากเท่าที่ใช้อยู่ในภาษาของเรา

เจ้าฟ้าเมืองไทยสนใจภาษาไทยใหญ่ รวบรวมเอกสารต่าง ๆ ที่บันทึกไว้เป็นอักษรไทยและจดถ้อยคำสำนวนที่ใช้ในภาษาไทยใหญ่ไว้มากมาย แต่ที่เมืองไทยไม่มีการสอนภาษาไทยใหญ่ ครูใหญ่ในโรงเรียนเมืองไทยเป็นพม่าและไม่รู้ภาษาไทยใหญ่ แต่พวกครูน้อยอธิบายวิชาการต่าง ๆ ให้นักเรียนฟังเป็นภาษาไทยใหญ่ เธอได้เรียนภาษากับครูชื่อสำอางค์ แต่เธอไม่ชอบครูคนนี้นักด้วยชอบเอะอะและไม่ค่อยมีมรรยาท โดยเฉพาะต่อมหาเทวี ต่อมาเธอพบผู้เฒ่ากอสละ (โกศล) จึงขอเรียนด้วย อีกทั้งเธอยังป่วยระยะหนึ่งจึงเลิกเรียนกับสำอางค์ไปโดยปริยาย

เมื่อดร.บรรจบมาถึงเมืองไทย เป็นเดือนพฤศจิกายน อันเป็นเวลาออกพรรษา เป็นช่วงที่ผู้คนไปทำพิธีกันต่อผู้ใหญ่อันเนื่อง ๆ พิธีการกันต่อขอขมาลาโทษกันนี้เป็นประเพณีขอขมาลาโทษผู้ใหญ่ เช่น เจ้านาย ญาติผู้ใหญ่ ครู อาจารย์ รวมทั้งต่อเจ้าฟ้าเมืองไทยและมหาเทวี ประเพณีนี้ไม่มีพิธีรีตรองมากนัก เพียงคำกล่าวขมาสั้น ๆ คำตอบรับก็ไม่ยาว เข้าลักษณะ เด็กมาขอขมา ส่วนผู้ใหญ่กล่าวให้อภัยและให้ศีลให้พร แต่ถ้าเป็นการกันต่อเจ้าฟ้า จะมีพิธีเล็กน้อย คือต้องจัดวันทำพิธีและการกล่าวคำกันต่อต้องกระทำอย่างมีแบบแผน

ตำนานไทยใหญ่

ตำนานไทยใหญ่ที่ดร.บรรจบเรียนกับผู้เฒ่าก่อสะละ มีหลายตำนาน ส่วนใหญ่กล่าวถึงขุนลู่ขุนไล่ มีทั้งที่กล่าวว่าสืบเชื้อสายข้างแม่มาจากนางนาค และมีทั้งเรื่องขุนลู่ขุนไล่ลงจากสวรรค์มาปกครองมนุษย์ เธอยังได้ศึกษาตำนานเมืองมิด ได้พบเกล็ดพงศาวดารเรื่องขุนยี่กว่ายคำ ในช่วงกบไลข่าน ซึ่งเป็นเหตุการณ์สำคัญเกี่ยวกับการเมืองและสงครามระหว่างจีนกับพม่าตลอดจนการสร้างอาณาจักรของไทยใหญ่และเรื่องอำนาจอยู่ได้เกือบสองศตวรรษครึ่งเธอยังได้ศึกษาเรื่องเจ้าเสือข่านฟ้า เจ้าสามหลวง เจ้าเสือคาฟ้า และเรื่องผู้หญิงไทยใหญ่ที่อยู่ในตำนานอีกด้วย ตำนานเหล่านี้ชาวบ้านเห็นเป็นนิยายสนุก แต่เจ้าฟ้า อำมาตย์ราชบัณฑิตให้ความสำคัญกับการตีความตำนานค่อนข้างมาก มีการประชุมออกความคิดเห็นกันจริงจัง

ผู้หญิงไทยใหญ่ในตำนานและผู้หญิงไทยใหญ่ในปัจจุบัน

เดิมเมืองไทยกับแสนหวีเคยเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เพราะเจ้าฟ้าแสนหวีตันตระกูลเจ้าฟ้าหลวงห่มฟ้าประทับที่เมืองไทย จนกระทั่งเมื่อ 70 กว่าปีที่ผ่านมา(ก่อนสมัยที่ดร.บรรจบเดินทางไป)เกิดการแย่งราชสมบัติ อังกฤษจึงแบ่งแสนหวีเป็นแสนหวีเหนือกับแสนหวีใต้ จุ่ม หรือตราแผ่นดินตกอยู่กับเจ้าฟ้าเมืองไทย สมัยที่เจ้าฟ้าไทยใหญ่ยังไม่คืนอำนาจให้แก่รัฐบาล มหาเทวีมีหน้าที่รักษาจุ่มและมีอำนาจสิทธิ์ขาดในการประทับจุ่ม โดยมหาเทวีได้รับเงินค่าประทับจุ่มเป็นรายได้ส่วนพระองค์ด้วย

ในตำนานผู้หญิงไทยใหญ่ที่เคยได้ปกครองบ้านเมืองได้แก่นางอี่ค้ำแหลงซึ่งเป็นผู้หญิงคนแรกในประวัติศาสตร์ของไทยใหญ่เมืองเมათียกย่องผู้หญิงขึ้นครองราชย์เป็นเจ้าฟ้า คนต่อมาคือนางฟ้าห่มเมืองธิดาขุนคำเต็ดฟ้า ซึ่งอพยพแยกบ้านแยกเมืองจากเมืองมามายังซานใต้แถบเมืองนาย

ปัจจุบันเจ้าฟ้าเมืองไทยไม่มีโอรส แต่มีธิดาถึง 8 องค์ เดิมที่เจ้าดินเม็งธิดาองค์ใหญ่มีสิทธิได้นั่งเมืองเป็นเจ้าฟ้าอีกครั้ง แต่ความผันแปรทางการเมืองทำให้เรื่องผู้หญิงไทยใหญ่ครองเมืองเป็นเรื่องในตำนานไป ผู้หญิงไทยใหญ่ปัจจุบันก็ยังมีบทบาททางสังคมไม่น้อย นอกจากมีหน้าที่ดูแลบ้านช่อง การเงินในบ้าน ยังมีมีการจัดตั้งสมาคมสตรีต่างๆ ขึ้นจำนวนมาก ส่วนใหญ่เป็นงานสังคมสงเคราะห์ แต่ผู้หญิงไทยใหญ่ให้ความร่วมมือกันคึกคักมาก

สมาคมวรรณคดีชน

สมาคมวรรณคดีชนเพิ่งจัดตั้งขึ้นไม่นานนักในสมัยที่ดร.บรรจบเดินทางไปพม่าครั้งแรกเมื่อสองปีก่อน มีความมุ่งหมายส่งเสริมการใช้ภาษาไทยในหมู่คนไทยใหญ่ และพยายามรวบรวมคำเก่าต่างๆ ขึ้นมาเผยแพร่เพื่อหลีกเลี่ยงการใช้ภาษาพม่า การฟื้นฟูภาษาไทยใหญ่เป็นส่วนหนึ่งของการดำรงความเป็นตัวของตัวเองเอาไว้ เพราะระบบโรงเรียนในไทยใหญ่ไม่ได้บังคับใช้ภาษาไทยใหญ่ แต่ใช้ภาษาพม่าในการเรียนการสอน ยิ่งเด็กเรียนสูงขึ้น ภาษาพม่าก็ยิ่งเข้าแทนที่ แม้ชาวบ้านเองก็หันมาใช้ภาษาพม่ามากขึ้น คำไทยเก่าๆ จึงค่อยๆ สูญหายไป แต่สมาคมนี้ก็ขยายตัวเร็วมาก เพียงระยะเวลา 2 ปีหลังจากดร.บรรจบกลับมาอีกครั้ง เธอพบว่าจากคนไม่กี่คน ได้กลายเป็นที่ประชุมใหญ่ และเกิดสมาคมส่งเสริมภาษาไทยขึ้นในที่ต่างๆ เพื่อสอนภาษาไทยใหญ่แก่ผู้สนใจและคนไทยใหญ่ที่พูดภาษาของตนเองไม่ได้จำนวนมาก โดยมีสมาคมวรรณคดีชนที่ต้องยี่เป็นศูนย์กลาง

ความพยายามฟื้นฟูภาษาไทยใหญ่ทำให้งานบัญญัติศัพท์ไทยใหญ่เป็นงานสำคัญอย่างหนึ่งแม้การตั้งสมาคม ก็ต้องบัญญัติศัพท์ขึ้นมาใช้ เช่น โหเป้าโหลง คือ นายกสมาคม ก้าโหเป้าโหลงคือ อุปนายก ก้อหมาย(ผู้บันทึก)คือเลขานุการ ก้อซิมจั้น แปลว่าผู้เก็บรักษาเงิน หมายถึง เสรฐัญญิก แต่พอถึงผู้ตรวจบัญชี ใช้คำว่า ก้อเจ้จั้นเจ้ดเป็นคำพม่า แต่ถ้าใช้ภาษาไทย ต้องใช้ยาว ว่า ก้อถามจั้นเข้าจั้นออก (ผู้ถามถึงเงินเข้าเงินออก) หรือคำว่า ปฎิคม สมาคมในรัฐกะฉิ่นใช้ว่า ก้อด้อยตี้หู่ตี้เข้าเม่อจู้ตุ้มกัน แปลตรงตัวว่า ผู้ดูแลที่อยู่ที่พักเมื่อประชุมกัน ซึ่งมักยืดยาวเพราะภาษาไทยคำเดียวกินความไม่หมด ความจำกัดทางถ้อยคำทำให้บางที่ยากหลีกเลี่ยงภาษาพม่าหรือภาษาอังกฤษ แต่ดร.บรรจบก็เห็นความพยายามของชาวไทยใหญ่ที่จะบัญญัติศัพท์ไทยใหญ่ออกมาใช้ให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้

ในภาษาไทยใหญ่มีสรรพนามพิเศษคือ นอกจากเป็นเอกพจน์และพหูพจน์แล้ว ยังมีสรรพนามที่เป็นทวิพจน์ด้วย คำว่า สองเขอ หมายถึง ท่านทั้งสอง สองขา หมายถึง เขาทั้งสอง ฮ้า หมายถึง เราทั้งสอง บางทีก็ใช้คำว่า ฮ้าสองก้อ หมายถึง เราทั้งสองคน ผิดกับเฮ้า ที่หมายถึง คนทั้งหลาย จดหมายในภาษาไทยใหญ่ ไม่มีการลงท้ายอย่างภาษาอังกฤษ แต่ข้อความตอนใกล้จะท้ายสุดจะกำหนดให้เป็นคำอวยพรซึ่งมีวิธีกล่าวต่างๆ กัน ซึ่งดร.บรรจบมีความเห็นว่า ภาษาจดหมายของชาวไทยใหญ่มีลักษณะเป็นภาษาวรรณคดีที่อ่านแล้วซาบซึ้งใจ

สั่งลาเมืองไทย

สมาคมวรรณคดีชานแฉ่งมายังดร.บรรจบว่า ต้องการให้เธอเดินทางกลับมา ต่อยกก่อนความจริงสมาคมวรรณคดีชานเกรงเธอเป็นอันตรายเพราะเจ้าล่านอยู่ใกล้ชายแดนจีน และการเมืองในพม่ากับไทยใหญ่เริ่มส่อเค้าไม่ดีจึงคิดส่งเธอออกจากรัฐชานโดยด่วน เธอจึงแจ้งต่อเจ้าฟ้าเมืองไทยและมหาเทวีถึงความมุ่งมั่นที่จะเดินทางไปเจ้าล่านและเรียนภาษาไทยใหญ่ในถิ่นอื่นๆ ตามกำหนดการเดิมของเธอ ทำให้เธอจะต้องดำเนินการต่อไปทั้งหมดด้วยตัวเอง ซึ่งเจ้าฟ้าเมืองไทยและมหาเทวีได้ช่วยเหลือเธอมากเท่าที่จะทำได้ ทั้งยังขับรถมาส่งเธอที่ลำเชียงด้วยตนเอง เพราะเธอจะต้องเดินทางไปที่เมืองลำเชียงก่อน เมืองลำเชียงนี้ คนที่ไม่ใช่คนไทยเรียกว่า ลาโซ เพื่อไปเฝ้าเจ้าม่านฟ้า ข้าหลวงแสนหวิ ผู้มีอาณาเขตครอบครองไปถึงเจ้าล่าน ถ้าท่านเห็นว่าเดินทางต่อไปได้โดยไม่มีความอันตราย ดร.บรรจบจึงจะสามารถเดินทางต่อไปตามเจตจำนงของเธอได้

เจ้าม่านฟ้า ข้าหลวงแสนหวิได้อนุเคราะห์เธอโดยออกจดหมายไปถึงเจ้าเมียวซาแห่งเจ้าล่านให้ เธอจึงเดินทางต่อไปด้วยรถเมล์ ระหว่างเดินทางพบชาวไทยเชินจากเชียงตุงซึ่งพูดภาษาไทยกรุงเทพฯ ได้อย่างดี เพราะชาวเชียงตุงที่ได้เรียนหนังสือจะพูดไทยได้ดีแทบทุกคน ทำให้เกิดความสนใจขึ้น ที่แสนหวิมีพระก่อเมือง พระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ซึ่งตามตำนานเล่าว่าได้มาจากเชียงใหม่ราวปี พ.ศ. 2014 ประดิษฐานอยู่ แต่เธอไม่มีโอกาสได้พบเห็นและนมัสการ เพราะรถเมล์จอดพักเพียงไม่กี่นาที และจะมีเปิดโบสถ์ให้นมัสการได้เฉพาะวันพระเท่านั้น เรื่องราวของพระก่อเมืองแสดงให้เห็นว่าชาวแสนหวิเพ่งรู้จักพุทธศาสนาเมื่อไม่กี่ร้อยปีมานี้เอง

เจ้าล่าน-เมืองหมอกขาวเมาโหลง

ดร.บรรจบเดินทางเพียงลำพังไปถึงเจ้าล่าน ด้วยความอนุเคราะห์จากผู้โดยสารรถเมล์ที่ร่วมทางกันมาโดยเฉพาะผู้โดยสารชาวเชียงตุง เธอจึงได้คนนำทางและแบกหามสัมภาระให้เจ้าล่านเป็นราชธานีแห่งกษัตริย์ราชวงศ์เมา สืบมาจนถึงเจ้าเสือข่านฟ้า เป็นที่อยู่ของเจ้าขุนทองคำ มีชัยภูมิดี ป้อมกันข้าศึกได้ดีที่สุด เพราะตั้งอยู่บนเนินที่เรียกว่า กองหลอย ทั้งยังมีคูเมืองถึง 3 ชั้น กว้างจะถึงตัวเวียง เมื่อเธอมาเห็นเจ้าล่าน จึงพบว่า กองหลอย ที่ตั้งของเจ้าล่านนั้นไม่สูงนัก แต่เจ้าล่านเป็นเมืองที่หนาวมาก มีหมอกจัด กว่าจะได้เห็นแสงอาทิตย์ก็เป็นเวลา 11 นาฬิกาแล้วไปแล้ว และพอเข้า 17 นาฬิกา หมอกยังไม่ทันจะลง แสงแดดก็อ่อน และไม่ช้าตะวันก็จมหลอย(จมดอย) จึงเรียกว่า เมืองหมอกขาวเมาโหลง

เจ้าลำนลี้ลับเหมือนเมืองลับแล แม่น้ำเมาคดเคี้ยวขนานกับทางหลวงแต่ไม่มีเรือแพสัญจรตัวเมือง ทางเข้าหมู่บ้านตัดผ่านเนิน สองข้างทางจึงไม่เห็นอะไรนอกจากดินแดงแข็งเป็นกำแพงสองข้างมีกอไผ่ปกคลุมหนาแน่น ไม่มีบ้านเรือน จนพ้นดงไฟเข้าไปจึงเห็นสภาพเป็นบ้านเมืองของเจ้าลำน เธอได้รับการต้อนรับจากชาวเจ้าลำน ซึ่งส่วนมากเป็นหญิงชราและเด็กฉันทิมิตรบ้างเข้ามาจับไม้จับมือ บ้างเข้ามาช่วยถือข้าวของ

บ้านขุนเจตพาเป็นเรือนไม้ขนาดใหญ่ใต้ถุนสูง ปลูกด้วยไม้อย่างดีมีเสาไม้จริง ต้นโต ๆ ตลอด มีห้องโถงใหญ่ ซึ่งผู้คนได้เป็นเรือนร้อยเวลามีการประชุมกัน ตามแบบบ้านเจ้านายทุกแห่งในไทยใหญ่ ขณะที่เธอไปถึงขุนเจตพา เจ้าเมียวซาไม่อยู่ เธอได้พบคุณย่า ซึ่งเป็นแม่ของนางขุน ภรรยาเจ้าเมียวซา และขุนมหาพิชัยเจ้าเมียวซาซึ่งได้รับรองเธอแทนเจ้าเมียวซา ขุนมหาถามเธอว่า อิทธิพลอเมริกันครอบงำเมืองไทยจริงไหม จึงนิยมนอเมริกันไปหมด เธอรู้สึกอ่อนอกอ่อนใจเพราะพบกับเรื่องเหล่านี้มาตลอด จึงได้แต่ตอบเลี่ยงไป แต่ความจริงแล้วขุนมหาไม่มีเจตนาอื่นนอกจากหาเรื่องมาสนทนากันเท่านั้น

“แขกมาถึงเรือนชานต้องต้อนรับ” เป็นคติไทยที่ดร.บรรจบพบในทุกแห่ง ที่เจ้าลำน เธอได้พักที่บ้านขุนเจตพา เธอพบว่าวัฒนธรรมการกินมีส่วนคล้ายทั้งของไทย คือมีสำรับที่ทำด้วยไม้ไผ่สานทาร์กแบบเครื่องเขิน รูปร่างเหมือนถาดมีขาตั้งแบบโดกหรือป้านของชาวอาหม แต่ใช้ตะเกียบคีบอาหาร รวมทั้งข้าวพวยใส่ปากแบบจีน เธอไม่สันทัดในการใช้ตะเกียบจึงได้รับอนุญาตให้ใช้ช้อนแทน ความหนาวเย็นทำให้กลางห้องโถงมีเตาผิง ตอนเช้าจะกินข้าวข้างเตาผิงสายเธอก็ทำงานที่ข้างเตาผิง และตกค่ำสมาชิกในบ้านก็จะมาอ่อมไฟ(ผิงไฟ)ให้อุ่นและร่วมสนทนากันก่อนแยกย้ายเข้านอน

ชาวเจ้าลำนเมื่ออายุมาก ๆ จะมีหลายชื่อ เช่นครูของเธอ ชื่อที่พ่อแม่ตั้งคือ เสี่ยทุนจ๋อบวชนเณรได้ชื่อว่า ลำงไฉ่ สึกจากวัดพระท่านตั้งให้ใหม่ว่า คำแหลง อายุมากเข้าคนก็พากันเรียกว่า คั้งจ้อง ก็มี คั้งหลอย ก็มี คั้งหลอยจ้อง หรือ คั้งจ้องโหลง ก็มี เพราะที่นี่ใช้คำว่าคั้งเรียกผู้ชายสูงอายุ ต่างจากชานไต ที่ใช้เรียกคนไม่รู้จัก ว่า คั้งนั้นคั้งไฉ่ เช่นเราเรียกตานันตานี้ เธอยังอดแปลกใจไม่ได้ว่า คำว่าปู่ทวด ย่าทวด ที่เจ้าลำนเรียกว่า คั้งหม่อนกับออกหม่อน ที่นำคำซึ่งเป็นถิ่นไตมาอีกแห่งหนึ่ง ห่างกันเพียง 12 ไมล์เท่านั้นกลับเรียกว่าหลงเหลน ย่าเหลน

ไตเมาอยู่ใกล้กับไตเหนือ ในไตเมาไตเหนืออพยพมาอยู่ไม่น้อย โดยเฉพาะการอพยพลี้ภัยคอมมิวนิสต์ ดร.บรรจบพบว่า คุณย่าและนางขุนเป็นชาวไตเหนือ แต่กลับหลงลืมคำไตเหนือจนเมื่อเธอสอบถามถึงคำไตเหนือ ต้องไปสอบถามจากไหมคำ

ที่เพ็ญพยพลีภัยมา อย่างไรก็ตามสำเนียงของไตเมากับไตเหนือก็ต่างกันอย่างเห็นได้ชัด

ไตเมา-เมืองเมา-เจ้าล้าน

คนไทยที่เจ้าล้านมีชื่อว่าไตเมา ส่วนไทยที่อยู่เมืองเมากลับเรียกว่าไตเหนือ ชาวเจ้าล้านให้ความเห็นว่าเพราะตนอยู่ริมน้ำเมาจึงเรียกตนว่าไตเมา และเมืองเมาเดิมอยู่ที่เจ้าล้าน ส่วนเมืองเมาก็ว่าเมืองเมาในตำนานคือเมืองเมาที่ตนอยู่ในปัจจุบันและต่างก็อยู่ริมน้ำเมาเช่นกันส่วนชาวแสนหวีก็ว่า เมืองเมาเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรแสนหวี จึงน่าจะอยู่ไม่ไกลกับแสนหวี และตามตำนานแสนหวีที่เริ่มด้วย ปุยาผัวเมียที่ทำสวนกล้วยออกผลถึงแสนหวีนั้นก็อยู่ในเขตเมืองเมานั่นเอง มีตำนานมากมายพาดพิงถึงเมืองเมา ซึ่งแสดงว่ามีเป็นเมืองที่สำคัญมากในอดีต ส่วนเจ้าล้านนั้นเป็นราชธานีเก่าของเชื้อข่านฟ้าผู้สถาปนาเมืองเมาหลวงที่อยู่ปากเหนือแม่น้ำเมา

ไตเหนือ

ไตเหนือ เป็นไทยที่อยู่ในเขตยูนานทั้งหมด ชื่อนี้ได้มาจากการที่จีนแบ่งดินแดนตามน้ำเมาให้เจ้าคำติดฟ้าครองทางฝ่ายได้น้ำเมา และเจ้าหม่มฟ้าครองทางฝ่ายเหนือน้ำเมาตั้งแต่พ.ศ. 1917 ชาวไตเหนือแม้อยู่ในเขตจีน แต่ความเป็นอยู่ วัฒนธรรมและความคิดจิตใจคล้ายคลึงกับไทย ไม่กลมกลืนกับจีน และไม่นิยมให้ลูกสาวแต่งงานกับชาวจีน จึงรักษาวัฒนธรรมไว้ได้มาก ตามตำนานเมืองไตเหนือมีเมืองไทยแปดทิศ มีคำบอกเล่าว่ามีคนไทยในจีนจำนวนมาก เช่น เจ้านางเฮินคำซึ่งเคยไปเยือนจีนกลับมาได้เล่าว่าอาจมีไตถึง 150 ล้านคนทำให้เธอสนใจเรื่องราวของคนไทยในยูนานมาก แต่ก็ได้แต่ศึกษาจากชาวไตเหนือที่อพยพพลีภัยมา ชาวไตเหนืออพยพพยายามรักษาความเป็นไตเหนือไว้อย่างดีที่สุด บ้านของไตเหนือปลูกเป็นบ้านชั้นเดียว พื้นติดดินเหมือนไตเมา แต่ ตูบมน ที่จั่ว แล้วยังมี ฝามมนอีกด้วย ทำให้บ้านของเขาเป็นรูปไข่ มีฝาขัดแตะโค้งมนทั้งหัวท้ายเรือน เครื่องแต่งกายของไตเหนือกับไตเมาก็คือผิดกันบ้าง

หญิงไตเมา

หญิงไตเมามีลักษณะสะดุดตา 2 อย่างคือ ร่างสูงใหญ่และผิวผุดผ่อง ผิวเนียนบาง ไตเหนือก็เช่นกัน ผิดจากคนไทยถิ่นอื่น หญิงไทยในรัฐชานแมจะมีผิวขาวเกือบทั้งหมด แต่ก็ขาวอมนวลๆ ไม่ค่อนข้างชมพูอย่างไตเมาไตเหนือ ส่วนผู้ชายยิ่งแก่ตัวยิ่ง

กร้านเกรียม คล้ำดำ ว่ากันว่าเพราะผู้หญิงอยู่บ้าน ส่วนผู้ชายทำงานหนัก แต่ดร.บรรจบกลับเห็นว่า ผู้ชายไต้หวันไม่ค่อยทำอะไร ชอบนั่งอ้อมแอวด(ผิงแดด)ทั้งวัน ไม่ว่าบ้านไหนจะเห็นผู้ชายนั่งจับกลุ่มคุยกันตามลานบ้าน ชตน้ำชาสรวลเสเฮฮา กันนาน ๆ จะเห็นผู้ชายทำงานหนัก เช่น สร้างบ้าน มุงหลังคาสักครั้ง ในเจ้านไปทางไหน กลับพบแต่ผู้หญิงทำงานตัวเป็นเกลียวทั้งงานหนักงานเบา งานนางานไร่ งานสวน งานค้าขาย งานหัตถกรรม จนถึงซ่อมบ้าน ล้อมรั้ว เลี้ยงลูก แม่ชาวไต้หวันจะเอาลูกสะพายหลัง จนมีคำในวรรณคดีของเขาเรียกแม่ว่า เจ้าหลาวอู่บ้าง เจ้าหลาเพ้งบ้าง หมายถึงผ้าหลาที่ทำเป็นแปลงหรือผ้าหลาแพร อุปมาว่าผ้าหลานี้ใกล้ชิดกับตัวเด็กไม่ผิดกับแม่อีกคน

เวลาเข้ากาดก็เห็นแต่ผู้หญิง ดร.บรรจบจึงลงความเห็น ว่า ผู้ชายไต้หวันเป็นผู้ชายที่สบายมากที่สุดเทียบกับผู้ชายไทยถิ่นอื่น ๆ ส่วนผู้หญิงไต้หวันก็สามารถและขยันขันแข็งอย่างน่าสรรเสริญ

กาดไต้หวัน

กาด ไม่ว่าที่ไหนในรัฐซาน เป็นเพียงที่โล่งสักแห่งหนึ่ง ไม่กว้างขวางนัก แต่เป็นที่ซึ่งผู้คนนำของมาวางขายกัน 5 วันครั้งหนึ่ง ที่เจ้านมีการทำเพิงถาวรไว้ให้ แต่คนไม่สู้สนใจเลือกนั่งขายกันตามใจชอบ ทั้งทั้งกาดมีแต่คนขาย ใครมีอะไรติดบ้าน จะเป็นกล้วยสองสามหวี ผักไม่กี่ตอ ก็นำมาขาย แล้วก็กลายเป็นคนซื้อ ซื้อของที่ตนต้องการกลับบ้าน กาดเป็นที่พบปะญาติมิตรทั้งใกล้และไกล ได้บอกเล่าข่าวคราวกัน นับแต่เจ้านไปถึงยูนาน ก่อนวันกาดชาวบ้านจะเตรียมข้าวของไปขายกันคึกคัก ถ้าเป็นพวกขายอาหารต่างๆ ก็ต้องใช้เวลาเตรียมมากเป็นพิเศษ พวกที่ทำอาหารขายเมื่อว่างจากการทำสวนทำไร่จึงมีงานทำเต็มมืออยู่ตลอดเวลา และกาดก็มีสินค้านานาชนิดตอบสนองความต้องการของชาวเจ้านได้เป็นอย่างดี รวมไปถึงสินค้าจากจีนที่ลักลอบนำเข้ามาทางชายแดนด้วย

ชาวไต้หวันมีวิถีกินคล้ายจีน รสอาหารก็ไม่จัดมาก และไม่กินอาหารมันเลี่ยน บางอย่างคล้ายของจีน หมูตุ๋น คือหมูต้มแล้วทิ้งให้แข็ง น้ำหมูจะแข็งตัวสีขาวเหมือนเยลลี่ แต่ที่เจ้านมีปลาตุ๋นด้วย อาหารหลักๆ เช่น ผัก ยา แกงจืด น้ำพริกมีเช่นเดียวกับที่อื่น แต่วิธีปรุงแปลกไป และไม่นิยมกินของหวานกัน

ชายแดนไตเหนือ

ดร.บรรจบพบมารดาขุนเฮ่อในกาตอยู่เสมอ มารดาขุนเฮ่อเป็นไตเหนือที่หนีภัยเจ้าฟ้ามาเจ้าฟ้าต้องการตัวเธอไว้เป็นจิ้งนาง(สนม) จึงหนีมาบวชชีที่เจ้ล่าน แต่ไม่นานก็ถูกเจ้าเมียวซาเจ้าล่าน บิดาขุนเซตฟ้า ลักชีเสียอีก วันหนึ่งดร.บรรจบจึงได้ขออนุญาตเจ้าเมียวซาไปบ้านมารดาขุนเฮ่อ ซึ่งต้องเดินไปกลับ 4 ชั่วโมง ที่นั่นเธอได้พบชาวไตเหนือจำนวนมากมาลี้ภัยที่นั่น ได้ฟังเรื่องราวการเล็ดลอดหลบหนีออกจากจีนของคนเหล่านั้น บางคนเก่งมากไม่เพียงหลบมาได้ยังต้อนวัวมาได้ถึง 12 ตัว ชาวไตเหนือต่างเล่าถึงความทุกข์ยากในการปกครองของคอมมิวนิสต์ ว่าทั้งอดอยากและขาดอิสระ อาหารต้องปันส่วน บางแห่งต้องกินรวมกันในโรงครัว วันไหนไม่ทำงาน ไม่ได้กินข้าว ทำให้คนแก่ที่ทำงานไม่ไหวไม่กล้าไปกินข้าวต้องอดข้าวไปด้วย คำบอกเล่าเหล่านี้ทำให้ดร.บรรจบอยากเห็นดินแดนยูนาน จนขอให้มารดาขุนเฮ่อพาไปดู และได้ไปดูที่บริเวณหลักเขต และสะท้อนใจว่าหลักเขตอันเดียวนี้ได้แบ่งผืนแผ่นดินให้ผู้คนชาติพันธุ์เดียวกันกลายเป็นคนละฝ่ายไปได้ เพราะถ้าใครยกหลักออกไป ก็ไม่มีใครแบ่งได้ว่าตรงไหนเป็นยูนาน ตรงไหนเป็นรัฐฉาน และถ้าแต่งกายให้เหมือนกันเสียก็แบ่งไม่ได้ว่าใครเป็นไตเมาใครเป็นไตเหนือ

หลังจากนั้นดร.บรรจบยังได้ไปดูชายแดนอีกครั้งกับป้านางโหลง ภรรยาขุนมหาที่ปางซ้ายต้องนั่งรถเมล์ไป ชายแดนด้านนี้มีห้วยเล็ก ๆ เป็นเครื่องกั้นพรมแดน มีทหารจีนและทหารพม่ายืนถือปืนจ้องกันอยู่ ฝั่งรัฐฉานเป็นหมู่บ้านปางซ้าย ฝั่งยูนานเป็นเขตเมืองเจ้ฝาง มีหมู่บ้านวันเต้ง(วันเที่ยง)ของชาวไตเหนืออยู่อีกฝั่ง ที่ชายแดนนั้นดร.บรรจบได้พบหญิงคนหนึ่งชื่อ นางหิน เมื่อเธอรู้ว่าดร.บรรจบมาจากกรุงเทพฯ จึงขอให้ช่วยเธอตามหาสามีให้ พร้อมเล่าให้ฟังว่าเธอเป็นไตเหนือ เดิมอยู่เจ้ฝาง สามีเธอเป็นคนบางกอก มาถึงเจ้ฝางเพราะทำหน้าที่ขับรถให้ทหารญี่ปุ่นและญี่ปุ่นบุกยูนาน หลังสงครามพลัดพรากจากกัน เพราะจีนเปลี่ยนแปลงการปกครอง การติดต่อขาดกัน จึงพรากจากกันมา 10 กว่าปีแล้ว แต่ดร.บรรจบไม่รู้จะช่วยเหลือได้อย่างไร ได้แต่เศร้าใจที่สงครามเสร็จสิ้นไป 10 กว่าปีแล้ว แต่ผลของสงครามกลับยังดำรงอยู่

ภาษาชน ไตเหนือ ไตเมา

สำเนียงไตเหนือเมืองเซ่(ไตเหนือเมืองจีน)ต่างจากไตเมา คำตายเสียงเอกสระเสียงสั้น เช่น หก เจ็ด ปัก หลัก ไตเมาจะออกเสียงเป็นเสียงตรี เป็น หก เจ็ด ปัก ลัก หากเป็นเสียงยาว เช่น ปีก หมาก หลาก จึงจะคงเป็นเสียงเอก แต่ไตเหนือจะออกเสียงคำตายสระเสียงสั้นเป็นเสียงเอกที่มีหางเสียงเป็นเสียงจัตวา เช่น คำว่า เฮ็ด กลายเป็นเห็ด นอกจากเสียงต่างกัน ความหมายของคำที่ใช้ แม้จะเป็นคำคำเดียวกันยังต่างกันไป

ก็มี เช่น คำว่า ยัง ในไทยถิ่นอื่นแปลว่ามี แต่ไทเหนือกลับแปลว่า ไม่ได้ คำว่า ชายของ ไตเหนือใช้ ชายของ เหมือนของเราส่วนไทยใหญ่ถิ่นอื่นใช้ ชายได้ หรือคำว่า ก็มาก น้อย ที่ไทยใหญ่ถิ่นอื่นใช้ หลาย เช่น หลายวันแปลว่า ก็วัน ชาวไตเหนือใช้ ก็วัน บางที ก็ช้อนเป็น ก็หลายวัน

ภาษาวรรณคดีไตมา เป็นภาษาเพริศพริ้งที่ปะปนด้วยคำที่ฟังเพราะแต่แปลไม่ออก เพราะบางเป็นภาษาต่างประเทศ บางเป็นภาษาถิ่น บางเป็นภาษาต่างเวลา ดร.บรรจบได้เรียน พระเวสสันดรชาดก ซึ่งปะปนด้วยทั้งคำไทยอยุธยา พม่า บาลีหรือบาลี ที่ออกเสียงอย่างพม่า ตลอดจนไทยใหญ่ถิ่นอื่นๆ ขณะเดียวกันกวีไทยใหญ่ก็ยังคิดประดิษฐ์ถ้อยคำที่หมายถึงพระเวสสันดรไว้มากมายด้วย เหมือนที่คิดสรรค์หาถ้อยคำแปลกๆ มาใช้เรียกหญิงในวรรณคดี ใช้เรียกพ่อแม่ หรืออื่นๆ ดร.บรรจบสนใจเรื่องที่ มาของคำมาก เพราะการสร้างคำใหม่มักสัมพันธ์กับความศรัทธา ความซาบซึ้ง ชีวิตความเป็นอยู่ และความสัมพันธ์ทางเครือญาติ แต่ชาวไตมาไม่ได้สนใจที่มาของคำ เหล่านี้มากนัก มักเห็นว่าภาษาวรรณคดีเป็นภาษาหนังสือ เพียงแปลโดยรวมๆ ออกมาได้ก็เพียงพอแล้ว กวีไทยใหญ่ยังให้ความสำคัญกับเรื่องของเสียงเป็นอย่างมากยิ่งอีกด้วย เพราะฉะนั้นคำที่ประกอบบอกลักษณะอาการและคุณภาพ จึงมักมีเสียงชวนให้คิดเห็นตามไปด้วย ส่วนมากใช้เสียงที่จะไปทางเดียวได้ คือ มักใช้คำที่มีเสียงสระเดียวกัน เช่น เจอ-อ เฟิกจู๊ (ใจขาวบริสุทธิ์) งามเปิ้ล (สวย) หน้าหม่วยช่วย(หน้าเข้มขึ้น) หน้าหมอยส้อย(หน้าย้ม) หากเป็นสระต่างกันก็ต้องมีที่เกดเสียงใกล้เคียงกันพอจะออกเสียงได้สะดวก เช่น หน้าม่อมดำแม่่ม (หน้าตาไม่เข้มขึ้น)

ชาวไตเหนือและไตมาจะอ่านหนังสือของกันและกันเข้าใจ เพราะใช้อักษรที่เรียก ลักโดยยาว เหมือนกัน ไทยใหญ่ในรัฐชานเหนือและชายใต้ ใช้ตัวอักษรอย่างเดียวกัน แต่เขียนตัวกลมอย่างอักษรพม่า มอญเรียก ลักโตมน อักษรไตเหนือรูปร่างไม่กลมเท่า ความแตกต่างของภาษาไตมาคือมีคำพม่า คำบาลีออกเสียงอย่างพม่าเข้าปะปน ส่วนไตเหนือจะมีคำจีนเข้าปะปนเช่นเดียวกัน ดร.บรรจบมีโอกาสศึกษาภาษาวรรณคดีไตเหนือ เมื่อพะกาฮ้างแสง ไตเหนือซึ่งลี้ภัยมาจากจีนได้อ่านวรรณคดีไตเหนือให้ฟัง เป็นเรื่องแปลจากเรื่องจีนชื่อ วังวุ่นก็ แต่เขาถือเป็นชาดกเรื่องหนึ่งด้วย จึงมีการคัดลอกไปถวายเป็นเรื่องราวที่ผสมปนเปกัน ทั้งคำไทย คำพม่า คำจีน และคำบาลีที่ออกเสียงอย่างจีน ซึ่งถ้าไม่บอกว่าเป็นคำจีนก็ต้องคิดว่าเป็นคำไทยเพราะนำไปช้อนกับคำไทยจนผสมกลมกลืนกันไป การจะเรียนรู้ภาษาไตเหนือจึงต้องเรียนรู้ภาษาจีนด้วย แต่ชาวไตเหนือก็มีความสำนึกตลอดเวลาว่าเขาเป็นไทย ไม่ใช่จีน

อ่าลาเจ้าล้าน - ถึงมิตจินา

เธอออกจากเจ้าล้านหลังวันตรุษจีน นี่เป็นครั้งแรกที่เธอจะต้องเดินทางเพียงลำพังโดยไม่มีใครในเจ้าล้านบอกได้ว่า ถิ่นฐานของชาวคำตี้ที่เรียกว่า คำตี้โหลง นั้นอยู่ที่ไหน จะไปถึงได้อย่างไร ทุกคนพอรู้ว่าอยู่ในรัฐกะฉิ่น แต่อยู่ในส่วนใดของรัฐนั้น ไม่มีใครบอกได้เลย เจ้าเมียวชาลองติดต่อกับ มุกจุ่มอุ่กอ๋อนไต(สมาคมเด็กไทย)ที่เมืองยางให้ ตามตำบลที่อยู่ในหนังสือพิมพ์ไทยใหญ่ที่ออกที่สี่ป้อแต่ก็ยังไม่ได้รับคำตอบจนถึงที่สุดท้ายที่อยู่เจ้าล้าน เจ้าเมียวชาจึงออกจดหมายให้เธอถือไปหาสหหายคนหนึ่งซึ่งเป็นพ่อค้าพลอยอยู่ที่มิตจินาแทน เธอได้อยู่ฉลองวันตรุษที่เจ้าล้าน ปีนางโหลงได้พาเธอไปดูสถานที่สำคัญและพบปะญาติพี่น้องที่อยู่ห่างไกลออกไป

ดร.บรรจบออกเดินทางด้วยรถประจำทางเล็ก ๆ ไปยัง บ้านใหม่(บ้านบ่อ) ได้แวะพักค้างคืนที่บ้านใหม่หนึ่งคืน ที่เรือนพักคนโดยสาร เป็นเรือนพักเปล่า ๆ เธอจึงได้อาศัยเครื่องนอนหมอนมุ้งที่สมาคมวรรณคดีฯ จัดให้เป็นประโยชน์ในการพักผ่อน และได้อาศัยบะหมี่จากร้านอาหารจีนที่เปิดขายแวนั้นยังชีพ วันรุ่งขึ้นเมื่อรถโดยสารพาเธอมาถึงมิตจินา เธอให้คนขับรถช่วยพาไปตำบลที่อยู่ตามจดหมายนั้น แต่เมื่อถึงที่หมายคือร้านบะหมี่ ปรากฏว่า คนซื้อตานหม่องที่เธอมาหาไม่อยู่และไม่มีใครรู้ว่าจะกลับมาเมื่อไร เธอต้องร่อนเร่หาที่พักจนกระทั่งได้ที่พักของข้าราชการที่มิตจินาเธอได้รู้จักนายทหารกะฉิ่นซึ่งพาชาวกะฉิ่น 2 คนพร้อมชาวคำตี้ 2 คนมาพบเธอ เธอได้รู้ว่าดินแดนคำตี้โหลง เมืองบูเตานั้นไปยาก ถือว่าอยู่นอกฟ้าป่าหิมพานต์ ฝนตกปีละ 10 เดือนต้องเดินทางด้วยเครื่องบิน ระหว่างรอเที่ยวบินที่จะไปบูเตา เธอจึงตัดสินใจที่จะไปดูคนไทยที่เมืองยางเสียก่อน

เมืองยาง

ดร.บรรจบเดินทางไปเมืองยางด้วยรถไฟ โดยคนไทยคำตี้ช่วยเป็นธุระบอกคนที่เมืองยางให้ช่วยมารับเธอที่สถานีรถไฟ อุ๋ฉ่วยทุน นายกสมาคมชาวไตเมืองยาง มารับเธอไปพักที่บ้านหลังหนึ่งซึ่งมีคนไทยกว่า 20 คนมารอต้อนรับเธอด้วย พวกเขากระตือรือร้นอยากรู้อะไรของคนไทยถิ่นอื่น ๆ นอกจากเรื่องตัวเขาเอง ไทยเมืองยางใช้ภาษาล้านคล้ายคลึงกับไตเมมา เพราะคนส่วนมากอพยพมาจากแถบน้ำเมมา เช่น เจ้าล้าน น้ำคำ เป็นต้น แต่พวกเขาพอใจเรียกตนเองว่า ไตเม้งยาง(ไตเมืองยาง) เพราะเมืองยางนอกจากจะเป็นชื่อเก่าแก่ถิ่นดั้งเดิมแต่ครั้งบรรพบุรุษไทยยกมาตั้งบ้านเมืองพันยูนานลงมาพร้อม ๆ กับ เม็งกอง(เมืองกลอง) เม็งมิด(เมืองมิด)แล้วยังเป็นแหล่งทำมาหากินอันอุดมสมบูรณ์ ทั้งทำนา ทำสวน ทั้งสวนผักและสวนผลไม้ นอกจากนี้ยังใกล้ทางรถไฟ ทำให้คนเมืองยางรู้จักค้าขาย ทั้งค้าเล็ก ๆ น้อย ๆ ไปจนถึงการค้าใหญ่ขึ้น

ขนาดคำข้าว คำไม้ มีโรงเลื่อยไม้ของตนเอง บ้านที่อุฉยทูน พาดร.บรรจบไปพัก ก็
เป็นบ้านของ อุฉยตอง ซึ่งเป็นผู้จัดการโรงเลื่อยของบริษัทไทย ที่คนไทย 4-5 คน
รวมทุนกันตั้งขึ้น คนไทยอย่างยังชำนาญเรื่องเพชรพลอย ที่ตำบลผากันระหว่างเมือง
ยางกับเมืองกลอย เป็นบ่อพลอยมีชื่อ อุฉยทูนเป็นพ่อค้าพลอย แต่คนไทยเมืองยาง
ละม้ายไปทางพม่ามากกว่าคนไทยใหญ่ถิ่นอื่นๆ ทั้งการแต่งกายและภาษาพูด แม้
ระหว่างคนไทยด้วยกันเองก็ยังพูดด้วย กว๊ามไตไล่เล(ภาษาไทยผสม) คือคำไทยคำ
พม่าคำอยู่ตลอดเวลา แต่ที่ อุฉยทูน เป็นห่วงยิ่งกว่าภาษา คือความสำนึกในเชื้อชาติ
ไทยของตน เพราะเด็กๆ ที่เข้าโรงเรียน เรียนหนังสือพม่า มีเพื่อนพม่าจะเกิดความรู้สึก
เหยียดหยามคนเผ่าพันธุ์เดียวกับตน คนไตเมืองยางมักพยายามไม่ให้ใครรู้ว่าตนเป็น
ไต โดยพยายามเปลี่ยนชื่อเป็นพม่า เพื่อการยอมรับทางสังคม เพราะคนไตเมืองยาง
กลายเป็นชนกลุ่มน้อยไปแล้ว แต่ก็มีคนไทยกลุ่มหนึ่งรวมกันก่อตั้งเป็น มุกจุ่มไตเม้ง
ย่าง (สมาคมไทยเมืองยาง) ขึ้น ผู้สมัครเป็นสมาชิกต้องจ่ายค่าสมาชิกซึ่งเก็บครั้งเดียว
30 เปี้ยะ (ราว 60 สตางค์) เป็นสัญลักษณ์ที่ปู้ยาตายายเล่าว่า ไทยมีสามสิบพวก
เรียกว่า ไตสามสิบ เมื่อเป็นสมาชิกแล้วสมาคมจะออกตัวฉบับหนึ่ง เรียกว่า ลักมัต
บอกตำบลที่อยู่และบันทึกว่าเป็น ไตพวกไหน ลักมัตนี้เป็นประโยชน์มากโดยเฉพาะ
สำหรับไตเหนือที่ลี้ภัยมาจากจีน เพราะเมื่อศุลกากรตรวจจับหากมีใบ ลักมัต อยู่ก็จะ
ไม่ถูกส่งตัวกลับยูนาน แต่ได้รับการผ่อนผันให้ทำมาหากินได้เช่นเดียวกับพวกกะฉิ่น

นอกจากผู้ใหญ่ตั้งสมาคมไทยเมืองยาง เด็กๆ ที่เริ่มได้คิดก็จัดตั้ง สามคมเด็ก
ไทยเมืองยางขึ้น และได้มีการจัดตั้งห้องสมุดตามหมู่บ้านต่างๆ ตามกำลังความ
สามารถของคนในท้องถิ่นนั้นๆ เริ่มจาก มานันต์จี๊ก(หมู่บ้านนัตจี๊ก) กับมานป้างอุด
ก่อน อุฉยทูน ยังพยายามรณรงค์ให้ชาวไตเมืองยางหันมาแต่งกายแบบไตอีกด้วย

ภรรยาอุฉยทูนได้พา ดร.บรรจบไปเที่ยวเมืองพาย ซึ่งอยู่ใกล้ๆ กับเมืองยาง
มีประวัติความเป็นมาเก่าแก่ ว่าแต่เดิมเมืองยางกับเมืองพายเป็นเมืองเดียวกัน เรียกว่า
เมืองพาย ต่อมาเสือข่านฟ้าเมืองเมามารบชนะได้สร้างเจดีย์ไว้เป็นที่ระลึกที่ตำบลน้ำปึก
ไม่ไกลจากเมืองยางนัก จึงเปลี่ยนชื่อเมืองพายเป็นเมืองยาง เมืองยางเป็นศึกหลายหน
ถูกทำลายไปแล้วกลับสร้างใหม่ สถานที่เดิมคงเปลี่ยนไป แต่ยังเหลือที่แห่งหนึ่งซึ่งยัง
เรียกชื่อว่า เม้งพาย เมืองพายมีลักษณะคล้ายเจ็ล่าน จนน่าคิดว่าเป็นเมืองที่สร้างสมัย
เดียวกัน

จะไปไหนในเมืองยางก็ต้องเดินเป็นส่วนใหญ่ ด้วยถนนหนทางไม่ใช่ทางรถ
ยนต์เดินอุฉยทูน จึงให้คนไตยามารวมกันยังหมู่บ้านเพียง 2 แห่ง คือ มานันต์จี๊ก
และ มานป้างอุดดร.บรรจบ ออกจะรำคาญที่คนไตเมืองยางมักพูดไทยคำพม่าคำ เธอ
ได้เสนอให้แปลคำพม่าเป็นคำไทย เพราะ หัวใจเขาจะเป็นไตได้อย่างไร ถ้าเขาไม่คิด

เป็นไทยตลอดเวลาที่เขาใช้ภาษาไทย แต่เมื่อชาวไตเมืองยาง ขอให้ดร.บรรจบ พูดถึง คำต่างๆ ที่ชาวไทยบางกอกใช้อยู่บ้าง เธอจึงรู้ตัวว่า ภาษาไทยของเราก็มีคำต่าง ประเทศอยู่มากมายไม่แพ้ของเขา เพียงแต่ว่าเราไม่เคยอยู่ในอดีตใคร เราจึงไม่ได้ถือ เรื่องนี้เป็นเรื่องสำคัญ

คนไตเมืองยางมีความตื่นตัวและรู้สึกรู้ว่า ภาษา การสร้างคำในภาษา และการใช้ภาษาของตนเป็นเรื่องใหญ่และสำคัญ ทั้งยังคิดเรียนรู้และเผยแพร่ให้กว้างขวาง และได้เสียปาเส่งมาเป็นกำลังสำคัญ เสียปาเส่งเป็นคนทางรัฐชาน อายุ 40 กว่า ไม่มีครอบครัว มีความรู้ ลึกได้(อักษรไทยใหญ่) อย่างดีทั้งอักขรแบบเก่าและแบบใหม่ รวมทั้งเรื่องกาพย์กลอน เป็นคนอุทิศตัวให้การสอนภาษาไทยใหญ่ โดยไม่หวังผล ใดๆ เสียปาเส่งท่องเที่ยวไปทั่ว ไปถึงหมู่บ้านไตก็รักเราให้คนสนใจและอยากเรียนลึก ได้ เมื่อมีผู้สนใจเรียน เขาก็จะหาที่อยู่และหาอาหารให้ส่วนมากเป็นของแห้งคือ ข้าวสาร ผัก ปลา แล้วเสียปาเส่งจะหุงหากินเอง ส่วนเงินทองไม่ต้องพูดถึงกัน ที่เมืองยาง เสียปาเส่งคิดแต่งเพลงขึ้นสอนเด็กให้หัดร้อง มีทั้งเพลงรักและอื่นๆ ความใน เพลงพยายามใช้คำไทยให้มากจะได้เป็นที่คุ้นหู เสียปาเส่งจึงเป็นแสงเฒ่า(แก้วสารพัดนึก)ของชาวไตเมืองยางทีเดียว อุ๋ฉ่วยทุนก็มีความรู้ทางวรรณคดีมาก สามารถท่อง กลอนต่างๆ ได้ต่อเนื่องยาวนาน และเคยไปท่องกลอนต่างๆ ทำให้ผู้เข้าประชุมตื่นเต้น มาก อุ๋ฉ่วยทุนท้าวต่อให้ 5 ชั่วโมงก็ท่องได้ไม่หมด เพราะบทกลอนที่จดจำขึ้นใจไว้มี มากมายเหลือเกิน การท่องกลอนยังต้องประกอบด้วยทำนองและจังหวะที่กระทบ กระทั้งด้วย ดร.บรรจบจึงเห็นว่า อุ๋ฉ่วยทุนเป็นชุมทรัพย์อีกแหล่งของชาวไตเมืองยาง ยิ่งกว่าหม้อแสงเขว(บ่อหยก)

อำลาเมืองยาง

ก่อนอำลาเมืองยาง ภรรยาอุ๋ฉ่วยทุนได้พาดร.บรรจบมาที่วัดของพระภิกษุ นิภายซ้อตเพื่อฟังเทศน์ นิภายนี้ไม่กินเนื้อสัตว์ ไม่ไหว้พระพุทธรูป ผู้ต้นคตินิภายอยู่ที่ เมืองขาง(เมืองยาง)เมืองขางคือรัฐกะฉิ่น เป็นนิภายที่ถือเคร่งมาก มีระเบียบปฏิบัติต่างๆ มากมายและเข้มงวด ภรรยาอุ๋ฉ่วยทุนพาเธอมาวัดนี้เพราะในการเทศน์มีการเทศน์เป็น กลอนไทยใหญ่ด้วย และเป็นการปิดฉากการเยือนเมืองยางของเธอด้วย

กลับมิตจินา

เธอออกจากเมืองยางกลับไปมิตจินาเพื่อเดินทางไปปูเตาตามหมายกำหนด การเดิมแต่การไปปูเตาไม่ย่ายนัก เพราะรัฐบาลถือว่า ปูเตาเป็นเขตพรมแดน พม่า-ทิเบต ถ้าไม่มีใบอนุญาตจากรัฐบาลกะฉิ่น บริษัทเครื่องบินจะไม่ขายตั๋วให้

ระหว่างรอการติดต่ออยู่ที่มิดจินา ทางรถเอาที่พักคืนไป โชคดีที่นักศึกษาชาวไทยคำดีแบ่งที่พักให้ เธอจึงไปพักอยู่ที่ห้องพักของเจ้าน้อยชาโต้และเจ้าน้อยคำแสน สองนักศึกษาชาวไทยคำดีที่ช่วยกันแบ่งห้องพักให้ เป็นหอพักสมาคมไตมิดจินาแต่เก่าและทรุดโทรมมาก เมื่อฝนตกก็พัดเอาหลังคาที่เป็นตับหล้ากาลอยไป แต่เจ้าน้อยแสนคำได้มาช่วยซ่อมแซมเปลี่ยนหลังคาให้ที่หอพักนี้เป็นที่พบปะของคนไตมากหน้าหลายตา รวมทั้งเจ้าหน้าที่ตรวจคนเข้าเมืองก็มักแวะเวียนมาขอดูหนังสือเดินทาง เมื่อความมุ่งมั่นของเธอยอมลำบากตรากตรำเพื่อรอคอยไปปูเตาชวนให้สงสัยว่าจะมีจุดมุ่งหมายอื่นไม่เพียงเพราะมาเรียนเรื่องภาษา เธอจึงพยายามระมัดระวังตัวอย่างยิ่ง แต่คนไตก็มักจะมาหาพยายามเล่าเรื่องราวของตนให้เธอฟัง เธอจึงถือโอกาสขอเล่าเรียนแลกเปลี่ยนทางภาษาไปด้วยในตัว และได้เรียนอย่างเป็นเรื่องเป็นราวกับนางซ่อน ที่เพิ่งลี้ภัยมาจากเมืองจ่านต้าในยูนนาน โดยเธอเป็นฝ่ายไปเรียนที่บ้านนางซ่อน นางซ่อนเป็นคนมีความรู้ภาษาไตดี แต่นางซ่อนและสามีก็เช่นเดียวกับผู้ลี้ภัยอื่นๆ คือมีความเป็นอยู่อัดคัด ถึงกระนั้นก็มีน้ำใจเลี้ยงรับรองแขกอย่างดีเช่นเดียวกับชาวไทยทั่วไป นางซ่อนกับสามีลี้ภัยมาเพียงลำพัง บ่อยครั้งนางซ่อนจึงอดน้ำตาไหลคิดถึงลูกและแม่ที่อยู่ทางฝั่งจีนไม่ได้ เพราะจะเอามาหมดทั้งครอบครัวไม่ได้ เกรงจะถูกจับกลางทาง จำต้องทิ้งลูก ทั้งแม่ ไว้ให้เผชิญกรรมลำพัง นอกจากนี้ ดร.บรรจบยังได้รับรู้ความอดอัดและความยากลำบากของชาวไตเหนือภายใต้การปกครองผ่านนางซ่อนอีกมาก

ภาษาไตเหนือเมืองจ่านต้าไม่ต่างจากภาษาไตเหนือเมืองอื่นๆ นัก มีที่น่าสังเกตคือภาษาวรรณคดีที่ไม่นิยมใช้กันเป็นประจำนั้น มีหลายคำที่ตรงกับภาษากรุงเทพฯ เช่น พัน คือ ฟัน ถังเทว คือ ทองเที่ยว ซึ่งตามธรรมดาไม่มีไทยถิ่นอื่นใช้กัน หรือคำว่า ยามเหียน เขาใช้หมายอย่างเดียวกับ ยามเย็น เหมือนของเรา ขณะที่ไทยใหญ่ถิ่นอื่น จะแปลว่า เจียบ อย่างบ้านที่มีคนตาย คำไตเหนือยังมีหลายคำใช้ตรงกับไทยบางกอก ซึ่งเธอได้เรียนรู้มาแล้วครั้งที่ไปอยู่ที่เจ้ล่าน นอกจากภาษาไตเหนือจ่านต้า ดร.บรรจบยังได้เรียนรู้ประเพณีไตเหนือเมืองจ่านต้าผ่านคำบอกเล่าของนางซ่อนอีกด้วย เธอได้รู้ว่าผู้หญิงไตเหนือต้องขี่ม้าได้ เพราะเจ้าสาวต้องขี่ม้าไปบ้านเจ้าบ่าว บางทีต้องเดินทางอย่างน้อยสามวัน แสดงว่าเส้นทางคมนาคมในจ่านต้าไม่ดีนัก และการ กินร่วมกัน เป็นส่วนสำคัญที่สุดของพิธีแต่งงาน ซึ่งชาวไตจ่านต้า เรียกว่า พิธี เฮ็ดแซก ต่างจากชาวไทยถิ่นอื่นๆ ที่คำว่า เฮ็ดแซก หมายถึง มาเป็นแขก

หลังจากระยะเวลารอคอยสิ้นสุดลง ดร.บรรจบก็ได้เดินทางไปปูเตาและไบชาวไทยคำดีที่นั่น แต่ไม่ได้บันทึกไว้ใน “ไปสอบคำไทย” หากเขียนและตีพิมพ์ไว้ต่างหากในสตอรี่เรื่อง “คำดีเมืองขาง”

คำตีเมืองขาง

ความเป็นมา

ดร.บรรจบ พันธุเมธาได้เดินทางไปยังถิ่นที่อยู่ของไทคำตีในรัฐกะฉิ่น ระหว่างเดือนมีนาคม ถึง เดือนเมษายน 2503 เป็นเวลา 6 สัปดาห์ ความจริงการเดินทางไปยังถิ่นไทคำตีในรัฐกะฉิ่นนี้ เป็นการเดินทางต่อเนื่องจากการ“ไปสอบคำไทย” ซึ่งเดิมมีกำหนดว่าเธอจะไปพำนักที่เมืองนายเป็นแห่งแรกเพื่อศึกษาภาษาชานใต้ และเมืองไทยเป็นแห่งที่สองเพื่อศึกษาภาษาชานเหนือ เจ๋ล่านเป็นแห่งที่สามเพื่อศึกษาภาษาไตเมากับไตเหนือ และคำตีโหลงเป็นแห่งที่สี่เพื่อศึกษาภาษาคำตี แต่เมื่อถึงเวลาที่จะต้องออกเดินทางจากเมืองไทยไปยังเจ๋ล่านก็เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในพม่า นายพลเนวินได้มาเป็นหัวหน้าคณะรัฐบาล ทำให้สมาคมวรรณคดีชานหวังไขความปมอดภัยของเธอ ต้องการส่งเธอกลับเมืองไทยโดยเร่งด่วน

แต่เธอยังคงยืนยันที่จะไปสอบคำไทที่เจ๋ล่านต่อไป ดังนั้น ในการเดินทางต่อไปเธอจึงต้องรับผิดชอบตัวเอง ซึ่งที่เจ๋ล่านก็ไม่มีปัญหาอะไร เพราะเจ้าฟ้าเมืองไทยได้เป็นธุระพาเธอไปเฝ้าเจ้าฟ้าแสนหวีขอหนังสือถึงขุนเจตฟ้า เจ้าเมียวซาแห่งเจ๋ล่าน

ครั้นออกจากเจ๋ล่านเพื่อเดินทางไปคำตีโหลง กลับพบว่าไม่มีใครในรัฐชานตอบได้ว่า เธอจะต้องไปติดต่อใคร และพักที่ไหน ขุนเจตฟ้าพยายามช่วยเหลือโดยจดหมายถึงเพื่อนชื่อ ดานหม่องที่เมืองมิตจินา อันเป็นคนที่เขารู้จักคนเดียว และติดต่อสมาคมไทในเมืองยาง แต่เมื่อเธอไปถึงมิตจินา ปรากฏว่าดานหม่องไปลิโด ไม่มีใครรู้ว่าเธอจะกลับเมื่อใด

เธอใช้เวลาในการหาทางติดต่อไปคำตีโหลง ด้วยการไปพบปะกับคนไตโหลงที่เมืองยางซึ่งส่วนใหญ่เป็นชาวไตเมาก็อพยพมาจากน้ำคำ เมื่อกลับมายังมิตจินาอีกครั้ง เธอกลับต้องพบปัญหาใหญ่มากขึ้นไปอีกนั่นคือ การเดินทางไปคำตีโหลงนั้น เธอต้องไปปูเตาทางเครื่องบิน แต่บริษัทการบินพม่าไม่ยอมขายตั๋วให้เพราะเธอเป็นชาวต่างประเทศ ต้องได้รับอนุญาตจากรัฐบาลพม่าที่ยุ่งยากเสียก่อน เธอไปพักในหอพักนักศึกษาเมืองมิตจินาอยู่นานร่วมเดือน กว่าจะได้รับอนุญาตจากรัฐบาลพม่าให้เดินทางไปได้ ระหว่างที่อยู่มิตจินานี้เธอได้ถือโอกาสศึกษาภาษาคำตีจากผู้รู้ที่เจ้าน้อยซำใต้กับเจ้าน้อยคำแสน สองลูกเจ้าฟ้าที่มาเรียนหนังสือที่มิตจินาหามาให้

ปูเตา

ความจริงมีถนนไปปูเตาอยู่เหมือนกัน แต่หนทางเลวมาก เพราะฝนตกหนักเกือบตลอดปี ทำให้เดินทางไปด้วยรถจี๊ปได้เฉพาะในฤดูแล้งเท่านั้น และต้องใช้เวลาไม่ต่ำกว่า 15 วัน แต่ถ้าเดินทางด้วยเครื่องบินจากมิดจินาถึงปูเตาจะกินเวลาเพียง 45 นาทีเท่านั้น ที่สนามบินปูเตาเธอได้พบกับเจ้าน้อยคำกิมซึ่งมีอาชีพเป็น ก้นตะแคง(ผู้รับเหมาก่อสร้าง) เธอรู้จักกับเจ้าน้อยคำกิมมาก่อนแล้วที่มิดจินา เจ้าน้อยคำกิมจึงพาเธอไปพักที่บ้านนางจ้อยเค้ ภรรยาของเจ้าน้อยคำกิม(ภายหลังเธอจึงทราบว่า แท้จริงคนที่เธอเข้าใจว่าเป็นเจ้าน้อยคำกิมนี้ แท้จริงคือ เจ้าน้อยยอดอ่อน ซึ่งเธอจำผิดฝาผิดตัวกับเจ้าคำกิม)

ปูเตามีภูเขาล้อมรอบ กว่าตะวันจะขึ้นก็พ้นเหลี่ยมเขากี่สาย ทั้งแสงแดดที่ทอจับภูเขาหิมะยังแลเห็นเป็นสีทองระยับสวยงามมาก ปูเตายังมีบรรยากาศที่เป็นชนบทอย่างมากเหมือนอยู่คนละโลกกับเมืองอื่นๆ ที่นี่หนาวเย็นและฝนตกแทบตลอดปี จะมีเวลาที่ฝนไม่ตกเพียงเดือนสองเดือนเท่านั้น ผักหญ้าก็อุดมสมบูรณ์ บ้านเรือนไม้แออัดเรียบสงบ มีไฟฟ้าใช้ แต่ถนนหนทางย่ำแย่มาก

นางจ้อยเค้ อายุราว 25 เป็นเชื้อสายเจ้า(ลูกหลานเจ้าฟ้า ถ้าเป็นชาย จะเรียกเจ้าน้อย ถ้าเป็นหญิงจะเรียกนางจ้อย)เป็นคนฉลาด ช่างสังเกต และมีน้ำใจ แต่ไม่ได้ร่ำเรียนหนังสือมา นางจ้อยเค้เป็นคนรับภาระการติดต่อต่างๆ ระหว่างดร.บรรจบกับชาวไทและผู้รู้ในปูเตา เนื่องจากที่ปูเตา ผู้คนตม่น้ำจากลำธารโดยไม่ตม่น โดยน้ำในลำธารนั้นเป็นที่ชักล้าง ขับถ่าย รวมถึงเป็นแหล่งน้ำของสัตว์เลี้ยงด้วย นางจ้อยเค้จึงเที่ยวบอกคนที่เชิญดร.บรรจบไปทานอาหารทั้งหมด ว่าน้ำต้องตม่นเสียก่อนและจานกับข้าวต้องมีช้อนกลาง

ดร.บรรจบเรียนภาษาคำตี้มาจากมิดจินา แต่ก็ยังเปลี่ยนเสียงตามไม่ทัน ทั้งยังเปลือยออกเสียงแบบชนอื่นๆ ที่ได้ร่ำเรียนมาอีกด้วย แต่เธอก็ได้นางจ้อยเค้ที่คอยเป็นล่ามให้อย่างดี เพราะดูจะเป็นคนเดียวในปูเตาที่เข้าใจภาษาของดร.บรรจบ นางจ้อยเค้ยังได้พาเธอไปหาเจ้าน้อยบ่าวขุน ผู้ที่เจ้าน้อยอ่องเมียดสั่งมาให้เป็นผู้สอนเธอ

เจ้าน้อยบ่าวขุนเป็นหลานเจ้าน้อยอ่องเมียด เจ้าน้อยบ่าวขุนรู้เรื่องภาษาของตนอย่างดี ทั้งยังสามารถอธิบายได้อย่างละเอียดถี่ถ้วนถึงสมกับที่เคยเป็นครูมา ขณะนี้เจ้าน้อยบ่าวขุนลาออกจากครูมาเป็นล่ามภาษาชาวเขาอยู่ที่ศาล ต้องไปทำงานทุกวัน เวลาที่จะไปเรียนได้จึงเป็นเวลาหัวโหม่งเย็นไปแล้ว และต้องรอให้ครูกินอาหารเย็นเสียก่อน

ในวันหยุดจึงมีเวลาเรียนมากกว่าปกติ และยังเป็นเวลาที่เจ้าน้อยบัวขุนพาตร.บรรจบไปพบบุคคลสำคัญ ๆ ที่ควรพบ การเดินทางไกลที่นั่นต้องอาศัยช้างเป็นพาหนะ

เจ้าน้อยบัวขุนเป็นคนมีศรัทธาในพุทธศาสนาอย่างสูง จนถึงกับเดินทางไปเรียนกรรมฐานและเมื่อ 7-8 เดือนก่อนหน้าที่ตร.บรรจบจะเดินทางมา พวกผู้ใหญ่ในปุเตาก็ได้จัดการให้เจ้าน้อยบัวขุนเดินทางไปเรียนกรรมฐานที่อย่างกุ้ง โดยหวังให้มาสอนกรรมฐานกับคนที่นี่ เจ้าน้อยบัวขุนไปเรียนอยู่ 6 เดือนโดยได้รับการอุปการะโดยไม่คาดฝันจากชาวอย่างกุ้งที่พบปะโดยบังเอิญตามท้องถนน แต่เมื่อรู้ว่าเจ้าน้อยบัวขุนต้องการมาเรียนกรรมฐานก็ช่วยเหลือเต็มที่ พาไปพักที่บ้านทั้งยังเป็นอุปการะด้านค่าใช้จ่ายต่าง ๆ เมื่อกลับมาเจ้าน้อยบัวขุนก็เป็นหัวแรงในการสร้างหอกรรมฐาน และกำลังจะได้ฤกษ์เปิดในไม่ช้า

คำเรียกเครือญาติ

คนแรกที่เจ้าน้อยบัวขุนจะพาไปพบคือ นางพะ พะเหม่เจ้าน้อยอ่องเมียด ซึ่งเป็นชายาเจ้าฟ้าปุเตา ธรรมเนียมของคำศัพท์กับทางรัฐชนเหมือนกันคือใช้คำ เจ้าน้อย กับ นางจ้อยได้ไม่หมดสิ้น จึงไม่มีทางเป็นสามัญชนในที่สุดอย่างเรา ทั้งนางจ้อยที่แต่งงานไปกับคนสามัญ เมื่อมีลูก ลูกก็ยังถูกเรียกว่า เจ้าน้อย และนางจ้อยต่อไปอีกด้วย จึงไม่เป็นที่น่าสงสัยต่อไปว่าทำไมในแดนคำศัพท์โหลงจะมีเจ้าฟ้าเต็มไปหมด แม้แต่นางจ้อยที่แต่งงานไปกับชาวต่างประเทศ เกิดบุตรธิดาขึ้นมา ก็ยังใช้คำนำหน้า เช่น นางจ้อยมารี มีมารดาเป็นนางจ้อย มีบิดาเป็นชาวอังกฤษ ก็ยังคงเป็นนางจ้อยอยู่

คำว่า พะ ที่ใส่หน้า เหม่ นั้น ไม่ได้จำกัดเฉพาะเจ้าฟ้า แต่เพื่อแสดงความรู้สึกอีกด้วยแต่ใช้กับไม่กี่คำ คือ พะโป้(พ่อ) พะเหม่(แม่) พะอ้อ(พ่อ) ที่เรียก พะกล(ลูก)ก็มี คำเหล่านี้มักเรียกกลับหลังกล่าวถึง เช่น สามีเรียกภรรยา พะเหม่ละคำเค้า (แม่ของลูกเขา) ภรรยาเรียกสามี พะอ้อละคำเค้า(พ่อของลูกเขา) เรียกต่อหน้า เรียกเจ้า(=เจ้า) หรือ เก้เจ้า หรือ กี้เจ้า ที่เป็นคำเรียกพี่ชาย สรรพนามแทนตัวเรียก เก้า (ฉัน) กับ เม่อ-อ(เธอ) ถ้าต้องการให้สุภาพขึ้นใช้ เก้าเจ้า หรือ เก้าพะเจ้า แต่ถ้าใช้กับเจ้าฟ้า ใช้ ขาเจ้า หรือ ขาพะเจ้า ซึ่งทำให้ตร.บรรจบคิดว่า คำว่า ขาพะเจ้าของไทยนั้น น่าจะไม่ใช้กร่อนจากเสียง พระ ดังที่เข้าใจกัน แต่อาจจะมามีที่มาในตนเองเดียวกัน

ลูกนางจ้อยเค้เรียกตร.บรรจบว่า อ้อเจะ(ป้า ซึ่งใช้ได้ทั้งพี่ของพ่อและพี่ของแม่) ส่วนเมียของลูกเรียก เหม่ป้า นางจ้อยเค้เรียกตร.บรรจบว่า ปี่เจะ(พี่สาว) คำว่าพี่สาวนี้ อาจขยายเป็น ปี่เจะอ้อน(พี่สาวเล็ก) หรือ ปี่เจะโ齡(พี่สาวใหญ่)ก็ได้ น่าสังเกตว่า คำเรียกญาติผู้หญิงมักมีคำว่า เจะ ลงท้าย เช่น อาเจะ(อาผู้หญิง) ข้าวเจะ(น้า) เจะ

จ้อย(ย่า) จะ หมายถึง นม หน้าจะ คือ นำนม การเรียกเช่นนี้ คล้ายกับ พ่าเก ที่เรียก จี้ = นม น้ำจี้ คือ นำนม ว่ากันว่า คำว่า จะ หรือ จี้ เป็นคำชาวเขา ซึ่งเรื่องนี้ เจ้าจันทร์ ลูกชายเจ้าแสนดา เจ้าฟ้าคำที่ที่นารายณ์ปุร ได้เขียนในหนังสือไว้ว่า คนคำตี้มีเชื้อสายกะฉิ่น เมื่อดร.บรรจบสอบถามใครๆ ดู ก็พบว่ามิทางเป็นไปได้ เพราะเจ้าฟ้ามีเมียหลายคน เมียคนใดคนหนึ่งอาจเป็นคนขาง(กะฉิ่น)ก็ได้

ญาติทางฝ่ายชายใช้ เจ้า เป็นสำคัญ คำว่า เจ้า คำเดียว เรียกได้ทั้ง สามี และ พ่อปู่เจ้า คือ ปู่ เก้เจ้า หรือ ก็เจ้า คือ พี่ชาย อือเจ้า หรือ อือเจ้าจะ ใช้เรียกน้องชายของเมีย ผู้ชายที่ไม่ใช่ญาติ แต่อายุมากกว่าพ่อ เรียกว่า ปู่โสมเจ้า (ลุง) ส่วนหญิงที่อายุมากกว่าแม่เรียกว่า อ้อจะ(ป้า) เม่ออ้อ ถ้าอายุน้อยกว่าแม่ก็เรียก เม่ข้าวจะ

หม่านปะเตอ-อ

เมื่อดร.บรรจบไปพบ นางพะ พะเหม่เจ้าน้อยอ่องเมียด ให้ยืมหนังสือ ลักเค่อขุนโต(หนังสือเครือขุนไท)เขียนเป็นอักษรคำตี้มา หลังจากนั้น นางพะ ก็ยังเมตตาส่งนมที่รีดจากแม่วัวที่ท่านเลี้ยงไว้มาให้เธอวันละหนึ่งกาน้ำชาทุกวัน

พะเหม่เจ้าน้อยอ่องเมียดให้เจ้าน้อยบ่าวขุนพาเธอไป หม่านปะเตอ-อ หรือ บ้านใต้ ซึ่งว่ากันว่า คำว่า ปูเตา ได้มาจากชื่อนี้ ซึ่งต้องเดินไปหลายไมล์ เพื่อไปเรือนเจ้าฟ้า เรือนเจ้าฟ้าปลูกเป็นไม้จริง แต่ก็พื้นฟาก ฝาसान พอเห็นเจ้าฟ้า เธอก็จำได้ว่าเคยพบที่มิตจินา บ้านไทไม่มีประตู ตรงหน้าเรือนเปิดโล่งแบบบ้านชาวไทในรัฐซานเหนือที่เธอเห็นมาตามทางจากเมืองกึ่งไปสี่ป้อ ที่นั่นใช้ ม้อกหน้า(กระบอกน้ำ) ใส่ น้ำ ตั้งพียงข้างฝาไว้ แทนที่จะเป็นโถงไห กระบอกน้ำนั้นจุเท่ากับน้ำ 2-3 คนโท เจ้าฟ้าเล่าว่า สมัยก่อนเขาใช้ภาชนะสานใส่น้ำเรียกว่า ตุ่ม ซึ่งสานด้วยไม้ไผ่ รูปร่างเหมือนกระติบข้าว มีฝาดครอบและเชือกร้อยไว้หัว โดยใช้ อย่างฮัง (ยางขาว) ทำให้ทั่วทั้งข้างในและข้างนอก ชั่งน้ำได้ ใช้ในการเดินทางก็ได้ เบาและจุน้ำได้มากโดยไม่หก ไม่แตก แต่ปัจจุบันไม่ได้เดินทางไปไหน จึงใช้ตุ้มไว้เก็บเสื่อผ้าแทน

เจ้าฟ้าหม่านเจ้

เมื่ออยู่ปูเตาได้ 7 วัน ดร.บรรจบจึงได้เดินทางไปยังหม่านเจ้เพื่อพบเจ้าฟ้า แต่เนื่องจากไม่ได้ติดต่อเข้าข้างไว้ก่อน เจ้าน้อยบ่าวขุนกับลูกชายคนโตจึงพาเธอเดินไปหม่านเจ้ หนทางไปหม่านเจ้ต้องขึ้นเนินผ่านป่า บางแห่งกว่าจะเดินผ่านไปได้ลำบากมาก เธอถึงกับพลัดหล่นจมโคลนหลายแห่งต้องลุยน้ำข้ามลำธาร มะเขือเถื่อนที่มีหนามแหลมยังมีอยู่ทั่วไปอีกด้วย แต่เธอก็เดินฝ่าไปจนถึงเรือนเจ้าฟ้าหม่านเจ้

เรือนเจ้าฟ้าหม่านเจ้าปลุกแบบเดียวกับเจ้าฟ้าหม่านปะเตอ-อ ที่เรือนเจ้าฟ้ามี พ่อค้านำเงินเหรียญมาขาย เป็นเงินเหรียญเก่าแต่ครั้ง ค.ศ.1800 เพราะพวกชาวเขา จะไม่รับธนบัตร จะรับแต่เงินเหรียญเท่านั้น เจ้าฟ้ารับซื้อเงินเหรียญเหล่านี้ไว้ทำเครื่องประดับ ที่นั่นยังมีคนมากหน้าหลายตา หลายคนไม่รู้จัก บางกอก จากการสนทนากับ คนเหล่านั้น ดร.บรรจบจึงรู้ว่าคนเหล่านี้มาช่วยกันเก็บเกี่ยวลูกฝิ่น เธอจึงได้รู้ว่าเจ้าฟ้าหม่านเจ้าปลุกฝิ่นขาย และรู้ต่อไปอีกว่า คนที่นี้กินน้ำฝิ่นต้มกันอย่าน้ำชา แม้แต่ลูกเด็กเล็กแดงก็กินน้ำฝิ่นต้มด้วย

เธอถามเจ้าฟ้าว่า ทำไมต้องปลุกฝิ่น ก็ได้รับคำตอบว่า ปลุกอะไรจะขายได้เป็นเงินเป็นทองเท่าปลุกฝิ่น เธอจึงถามต่อไปว่า ถ้าคนติดฝิ่นไม่มีเงินซื้อฝิ่นกินจะทำอย่างไร เจ้าฟ้าตอบหน้าตาเฉย ว่าก็ต้อง จำเจอ-อ(ทนทุกข์เวทนา)เที่ยวไปเบียดเบียนพี่น้อง ขอเป็นเงินบ้างเป็นฝิ่นบ้าง ทำให้เธอสนใจมากจึงไม่มีกะจิตกะใจจะแลกเปลี่ยนสนทนากับเจ้าฟ้าหม่านเจ้าอีก

ซากลับเจ้าฟ้าหม่านเจ้าให้ช้างมาส่งเธอ เธอจึงสังเกตว่าตามทางจะมี หงอน (ชะง่อนหินหรือเนิน)หลายแห่ง ใช้เป็นที่ขึ้นและลงช้างคล้ายป้ายรถเมล์ ซึ่งตอนขามาเธอคิดว่าเป็นโคกเป็นเนินธรรมดา

อำนาจของเจ้าฟ้า

เธอพกเอาความสงสัยเรื่องอำนาจหน้าที่ของเจ้าฟ้ากลับมาด้วย เพราะเจ้าฟ้ามี สิทธิอำนาจในเขตของตนเองเช่นกัน แต่ทำไมจึงปลุกฝิ่นขาย ทำให้เธอนึกอยากให้เจ้าหน้าที่บ้านเมืองมาดูแลเกิน เนื่องจากเป็นห่วงอนาคตข้างหน้าของชาวคำตี้ และเมื่อกลับมาถึงที่พัก ดร.บรรจบก็ได้นำกฎหมายว่าด้วยระเบียบบริหารดินแดนคำตี้ไหลมาอ่านดู ก็เห็นว่าตามกฎหมายเจ้าฟ้าไม่ได้มีอำนาจสิทธิขาด ต้องอยู่ใต้บังคับบัญชาของผู้ว่าราชการจังหวัดมิดจินา ที่จะเป็นผู้บังคับการดินแดนคำตี้ไหลโดยตำแหน่ง และผู้บังคับการมีอำนาจและแต่งตั้งหรือถอดถอนเจ้าฟ้าหรือกำหนดเขตว่า หมู่บ้านใดควรขึ้นกับเจ้าฟ้าเขตใด เขตทั้งหมดในคำตี้ไหลมี 8 เขตด้วยกัน จึงมีเจ้าฟ้าทั้งหมด 8 คน เจ้าฟ้าแต่ละเขตมีหน้าที่รักษาความสงบในเขตของตน ถ้าเกิดเหตุการณ์เกี่ยวกับ ฆาตกรรม โจรกรรมหรือปล้นสดมภ์ เจ้าฟ้าต้องรายงานให้รองผู้ว่าราชการจังหวัดมิดจินาที่เป็นรองผู้บังคับการโดยตำแหน่ง หรือสถานีตำรวจที่ใกล้ที่สุด มีหน้าที่เก็บภาษีที่ดินในเขตของตนส่งรัฐบาล ดูแลด้านสาธารณสุข อำนวยความสะดวกต่าง ๆ แก่เจ้าหน้าที่รัฐบาลที่ไปปฏิบัติราชการ รวมทั้งจัดหาแรงงานในงานสาธารณะให้รัฐบาล โดยเจ้าฟ้าจะได้รับเงินตามอัตราที่ผู้บังคับการกำหนด

เจ้าฟ้าสามารถตั้งรองเจ้าฟ้าเป็นผู้ช่วย มีหน้าที่ช่วยเหลือการปกครองในเขตแต่ละเขตของตน แต่การโยกย้ายเป็นอำนาจของผู้บังคับการ เจ้าฟ้ายังมีอำนาจตัดสินคดีแพ่งของคนในเขตและอาจลงโทษผู้ผิดได้ตามประเพณีท้องถิ่น แต่ต้องไม่เกี่ยวกับชาวต่างประเทศที่ไม่ใช่คนในบังคับของรัฐหรือเจ้าหน้าที่ของรัฐบาล ไม่ว่าจะเป็นโจทก์หรือจำเลย ปัญหาอยู่ที่ว่าจะต้องตัดสินว่าเรื่องใดเป็นเรื่องประเพณีท้องถิ่นที่ไม่ต้องดำเนินการไปตามกฎหมาย ทำให้เธอคิดว่าบางทีสำหรับปูเตา การปลูกฝิ่นอาจอยู่นอกกฎหมายเพราะถือเป็นประเพณีท้องถิ่นก็ได้ เจ้าฟ้าจึงสามารถดำเนินการโดยเปิดเผยไม่กลัวเกรงใคร

แต่เจ้าฟ้าก็ต้องอยู่ใต้กฎหมายด้วย วันที่เธอไปหมั้นเจ้านั้น เจ้าฟ้ากำลังมีเรื่องยุ่งยากเพราะท่านจะสร้างเรือนใหม่ จึงเกณฑ์คนมาตัดไม้ในป่าให้ มีคนหนึ่งถูกต้นไม้ทับตาย ญาติพี่น้องจึงไปฟ้องร้องเจ้าหน้าที่บ้านเมือง เจ้าหน้าที่บ้านเมืองจึงจะต้องมาสอบสวน รุ่งขึ้นต้องชุดศพขึ้นชันสูตร และอาจถึงโรงถึงศาล

หลังจากดร.บรรจบไปเยี่ยมเจ้าฟ้าทั้ง 2 แห่งแล้วเห็นว่าไม่เป็นประโยชน์ทางภาษาจึงขอกเจ้าน้อยบ่าวขุนว่า ขอยุติการเดินทางไปที่ต่าง ๆ จะตั้งหน้าตั้งตาเรียนภาษาให้เต็มที่ที่เป็นสำคัญโดยในตอนกลางวันเธอหาความรู้เอาเองด้วยการวิสาสะกับผู้มาเยี่ยมเยียนบ้าง ผู้มาซื้อของที่ร้านข้างบ้านบ้าง บางวัดไปวัดกับนางจ้อยเค้ ได้สนทนากับพระภิกษุ กับคนแก่ คนเฒ่าบ้าง

ความเป็นอยู่ของชาวปูเตา

คนปูเตาเป็นคนใจบุญ เรื่องทำบุญกุศลแล้วไม่ค่อยมีใครขัด ต่างร่วมมือกันอย่างดี ครั้งหนึ่งดร.บรรจบได้ไปร่วมงานบุญกับเขาด้วย เมื่อครั้งมีงานก่อกองมูทราย (เจติยทราย) กลางคืนมีการจุดเทียน(ไต้ลิ้ม)เป็นพุทธบูชาสว่างไสว แม้ร้านขายของข้างบ้านนางจ้อยเค้ก็ยังปิดร้านทั้งในเทศกาลงานบุญและทุกวันศีล(วันพระ)เพื่อไปทำบุญ ความจริงร้านนี้ขายของดีมากเพราะเจ้าของร้านและคนในร้านพูดภาษาชาวเขาได้ และที่จริงก็สามารถผลิตกันไปได้ แต่เพื่อแสดงให้รู้ว่าเจ้าของร้านเป็นชาวพุทธ เวลาไปทำบุญจึงปิดร้าน

ชาวปูเตาไม่นิยมไปโรงพยาบาล แม้มารดาของ สยามะสุยอี น้องสามีนางจ้อยเค้ คือ เจ้านางยะเซ่ (เจ้านางฤาษี) ถ่ายปีสสาวะไม่ออกทำให้ปวดทรมานก็ไม่ยอมไปโรงพยาบาลทั้งที่บุตรสาวเป็นนางพยาบาลอยู่ที่นั่น ยอมเจ็บปวดทรมานอยู่บนหอศีลบุตรของเจ้าน้อยบ่าวขุนถูกหนามตำ เท้าบวมเป็นหนองเฟอะ ก็ไม่มีใครพาไปให้หมอผ่าทำแผลที่โรงพยาบาล เจ้าน้อยบ่าวขุนตอบสั้น ๆ ว่า อู่เป๊กคะ(อุเบกขา) ทำให้ดร.

บรรจบจัดการเป็นธรรมาเดินลุยข้ามลำธารไปรักษาที่โรงพยาบาล แต่เมื่อทำแผลเสร็จ เด็กก็หนีกลับบ้านทันที ไม่ยอมพักสองสองสามวันกลับย่ำน้ำกลับบ้านมาอีก ทำให้เธอ คิดถึงคำพูดของ วุ่นท้อก ผู้ว่าจังหวัดปทุมธานี เคยบอกเธอว่าพวกคำดีที่เป็นพวกของท่าน นั้นช่างไม่ยอมเปลี่ยนเสียเลย

ถ้าเปรียบเทียบกับชาวเขาต่าง ๆ ในรัฐกะฉิ่น ปรากฏว่า ชาวเขาเหล่านั้นพัฒนา เปลี่ยนแปลงไปมาก จนสามารถแยกมาตั้งเป็นรัฐกะฉิ่นต่างหากจากพม่าได้ ซึ่งเรื่องนี้ ดร.บรรจบเห็นว่าเป็นผลงานของมิชชันนารี โดยเมื่อเข้ามาแรกๆ ไม่พูดเรื่องศาสนา แต่เอารถแทรกเตอร์มาช่วยชาวเขาหักล้างถางพง สนับสนุนให้ชาวเขาทำไร่ทำนาบนพื้นที่ราบ จากนั้นจึงเผยแพร่ศาสนาชาวเขายังปฏิบัติตามคำสอนศาสนาอย่างเคร่งครัด ไม่สูบบุหรี่ ไม่กินเหล้า ไม่เล่นการพนัน และทำงานหนักขยันขันแข็ง เปรียบเทียบกันแล้ว ดำเนินชีวิตอย่างอดสาหัสกว่าชาวคำดีมาก สำหรับชาวคำดีเคยร้องขอต่อพม่าเพื่อตั้ง ดินแดนคำดีโหล่งเหมือนกัน แต่ชาวคำดีไม่มีความพร้อมอะไร ทั้งมีคนเรียนจบปริญญาตรีเพียงคนเดียวเท่านั้น จึงไม่สามารถแยกตั้งเป็นรัฐต่างหากได้ อย่างไรก็ตาม คนคำดีก็ไม่ได้สนใจเรื่องนี้นัก และแม้จะรู้เห็นว่าคุณเผ่าอื่นอยู่อย่างไร ร่ำรวยอยู่ที่กินดี อย่างไรก็ไม่นิยมเอาอย่าง กลับไปสนใจภาคภูมิใจกับการฝึกกรรมฐาน หอกรรมฐาน คล้ายกับคิดไปเอาสุขสบายในโลกหน้า ส่วนโลกปัจจุบันปล่อยให้เป็นไปตามเวรตามกรรม

แต่การเชื่อเรื่องเวรกรรมและนรกสวรรค์ก็ทำให้ปทุมธานีเป็นเมืองสงบ บ้านช่อง ไม่ต้องปิดประตูหน้าต่างให้แน่นหนาก็อยู่ได้ แม้แต่รั้วบ้านก็ทำเพียงกันอาณาเขตและ กันวัวควายเข้ามายุ่งพืชผลเท่านั้น โดยทำรั้วเตี้ยๆ ด้วยไม้ไผ่ผ่าซีกขัดกันเป็นตาๆ เรียกว่า ต้าซ้อง หรือ ต้างคำ สูงแค่เอวเท่านั้น แต่ละบ้านมีที่ดินพอจะทำนาทำสวนเลี้ยง ครอบครัวยุคได้ ทั้งยังบริษัททั้งน้ำฝนและน้ำห้วยทำให้ชีวิตพอมีพอกิน แม้เมื่อมีเหตุให้ ทำนาไม่ได้ผล หรือที่นามีน้อยแต่มีลูกมาก ก็ยังสามารถกู้(กู้)เอาจากพี่น้องได้ โดยใช้ คินไม่ต้องเสียดอกเบี้ยอีกด้วย แม้เครื่องมือใช้สอยต่างๆ ก็หยิบยืมจากคนอื่น ๆ ได้ ง่าย ทำให้ชีวิตมีความสะดวกสบายตามสมควร ไม่ต้องการอะไรจำเป็นมากกว่านี้ พวก ผู้หญิงทอผ้าเอง และปีหนึ่งจะมีเสื้อไหมเฉพาะตอนสงกรานต์ ส่วนเครื่องทองไม่มีใคร ใส่กัน บางอย่างคนก็ไม่รู้จัก ดร.บรรจบให้ไข่มุกเลี้ยงกับนางจ้อยเค้ไปสองเม็ด เพื่อให้ ไปทำตุ้มหู แต่นางจ้อยเค้ก็ไม่รู้จักว่าคืออะไร

ความสงบเรียบร้อยในปทุมธานีมีสูงมาก เพราะเธอต้องไปเรียนกับเจ้าขุนบัว น้อยตอนเย็น 18.00 น.ไปแล้วทุกวัน กว่าจะเลิกกลับบ้านก็ราว 20.00 น. คินแรกๆ นางจ้อยเค้ไปปรับแต่เธอเกรงใจขอกลับเอง ปทุมธานีมีฝนตกตอนค่ำๆ ทุกคืน และคน

ชนบทที่ดับไฟนอนตั้งแต่หัวค่ำ ทางเดินกลับจึงเปลี่ยวมาก แต่เธอก็ดำเนินชีวิตได้อย่างปลอดภัยมาตลอด

ตำนานเมืองคำตี้

ตามตำนานเมืองคำตี้ ผู้ที่ครองเมืองคำตี้คนแรกคือ ปู่โถมลงมาตั้ง คำว่า โถม เป็นตำแหน่งของผู้ปกครองตำบล คงเทียบเท่าผู้ใหญ่บ้าน(ชาวพม่ากล่าวตามตำนานของเขาว่า บรรพบุรุษของเขาก็เป็น โถม ชื่อ โถมนางก้า ได้ไปรบศึกที่เมืองยางและได้ตายไปในที่รบ) เหตุที่ปู่โถมลงมาตั้งได้ครองคำตี้เพราะ ลูกน้องเสือห่มข่านพามาเล่น ได้นกมาแล้วนำมาปิ้งที่บ้านปู่โถมลงมาตั้ง เห็นลูกสาวปู่โถมนั่งทอดอยู่ ก็ดูจนเพลินเพลิน ทำให้นกที่ปิ้งไฟไหม้หมด จึงร้องให้ขึ้น ปู่โถมลงมาตั้งเห็นดังนั้นก็เอานกพิราบส่งให้ปิ้งใหม่ เมื่อลูกน้องเสือห่มข่านพามาเอานกปิ้งไปถวายเสือห่มข่านฟ้าจึงได้เล่าเรื่องที่เกิดขึ้นให้ฟัง เสือห่มข่านฟ้าสนพระทัยลูกสาวปู่โถมจึงให้ปู่โถมไปเมืองมะนูน ส่วนพระองค์ไปพาตัวลูกสาวปู่โถมไป เมื่อปู่โถมกลับมาที่โกรธเจ้าฟ้าจึงใช้ให้ขุน 4 คนมาเจรจา ปู่โถมจึงขอที่จะอยู่ได้ชั่วลูกชั่วหลาน ให้พอกินไม่สิ้นหมด เจ้าฟ้าจึงแต่งตั้งให้มาครองเมืองคำตี้

แต่ชาวคำตี้ไม่ได้นับปู่โถมลงมาตั้งเป็นบรรพบุรุษของตนแต่อย่างใด เพราะเมื่อพิจารณาจากคำเตือนนาย(บนบานศาลกล่าว)เสือห่มข่านของชาวคำตี้ จะออกชื่อเจ้าสามองค์ ไม่มีชื่อปู่โถมลงมาตั้ง การทำพิธีเตือนนายเสือห่มข่าน จะต้องฆ่าวัวควายเอาไปเซ่นกับเหล้า เสร็จแล้วนำมาเซ่นที่ ศาลผี โดยมีคำกล่าวถึง เจ้าสามหลวง เจ้าหัวแสง และเจ้าข้างใต้ว่า ขอปีกเสือ(ชายเสือ)มาห่ม ขอใต้แขนเสือมางำ ให้ฝนอย่าตก ให้โรคอย่ามี อย่ามีภัยมีอุปสรรค (ที่ต้องบนบานไม่ให้ฝนตกนั้น เพราะปู่เตาฝนตกเกือบตลอดเวลา ใครจะมีงานจึงไม่ยอมให้ฝนตก ส่วนเจ้าสามหลวงนั้นตามตำนานว่า เป็นเจ้าฟ้าปกครองเมืองคำตี้ ภายหลังกองทัพเบตยกลงมาตี พวกไทคำตี้ใช้วิธีดักโจมตีฝ่ายเบตยในช่องเขาหลอยค่อมมาแล้วเสีย เจ้าสามหลวงจึงทำสัตย์อธิฐานประกาศว่า หากฟ้าส่งให้เจ้าสามหลวงมาเป็นใหญ่ ขอให้ช่องเขาหลอยค่อมมาจงถล่มลงมาปิดทางเสีย จนคำประกาศเขาก็ถล่มลงมาปิดทาง ชาวคำตี้จึงอยู่กันอย่างสงบสุขสืบมา)

คนที่มีเชื้อสายไทใหญ่ที่ไม่ได้อยู่ในรัฐชาน พวกไทคำตี้มีมากกว่าคนไทกลุ่มอื่น ๆ ในพม่าคำตี้มีที่อยู่หลายแห่งอยู่ด้วย แหล่งดั้งเดิมตร.บรรจบคิดว่่าน่าจะเป็นคำตี้โหลง นี้เอง แต่เนื่องจาก ปู่เตา มาจาก หม่านปะเตอ-อ หรือ บ้านใต้ ดังนั้น ตร.บรรจบจึงคิดว่า บ้านเหนือของคำตี้โหลงก็คือ ตำบลจองคำ อันเป็นที่อยู่ของชาวคำตี้ใน

อินเดียก็เป็นได้ การที่ชาวคำตี้แยกย้ายกันอยู่เป็นสองแหล่ง ว่ากันว่าเพราะเกิดศึกรบราฆ่าฟันกันเอง ผู้ที่สู้ไม่ได้จึงต้องอพยพไปอยู่ดินแดนอื่น นอกจากนี้ยังมีดินแดนที่เป็น คำตี้อ่อน หรือ คำตี้เล็ก อยู่แถบแม่น้ำชินตวิน ชื่อว่าชินกะลิงคำตี้ แต่ดร.บรรจบไม่ทราบว่าอยู่ห่างไกลจาก คำตี้โหลงมากน้อยแค่ไหน เพราะไม่มีระบุไว้ในแผนที่เหมือนคำตี้โหลง อาจอยู่ชิดชายแดนต่อกับอัสสัมตรงมณีปุร ต้องขึ้นเครื่องบินจากมันตะเลยไปจึงจะถึง

ความหมายของคำ“ไท”และคำอุปมา

เจ้าขุนบ่าวน้อยบอกให้ดร.บรรจบ ทราบว่า คำว่า ไท นั้น ชาวคำตี้หมายถึง เจ้าก็ได้คนใหญ่คนโตก็ได้ เป็นคำที่ใช้คู่กับกับคำว่า ชา(ข้า) เช่น ไต้ลุ่มหมา ชาลุ่มกับ หรือ ไทลีมม้าข้าลีมกับ(กับ คือ หมวกแบบไทใหญ่รูปร่างคล้ายก๊วยเลย) คำอุปมานี้หมายถึง เรื่องที่เป็นไปไม่ได้ที่เกิดขึ้น ที่ ไท คือคนใหญ่คนโตจะลีมม้า(เวลามากาดหรือตลาด) หรือคนที่ป็นข้าจะลีมสวมหมวก

เจ้อ-อขาหนาไต้ หรือ ใจข้าหน้าไท หมายถึง ใจคอคับแคบเหมือนข้า แต่ทำหน้าใหญ่เหมือนไท คือ เหมือนเจ้าใหญ่นายโต

เจ้อ-อไต้ตั้งมือกหย้า เจ้อ-อขานั่งค้ำแอ่ง หรือ ใจไทตั้งดอกไม้ ใจข้าตั้งทองแดงสุกหมายถึง เจ้าหรือคนใหญ่คนโตใจดีให้อะไรใครง่าย ๆ ตั้งให้ดอกไม้ แต่ใจข้านั้นคับแคบชี้ทวงจะให้ของใครต้องคิดแล้วคิดอีกเหมือนกับให้ทองแดงสุก

คำอุปมาต่าง ๆ มีส่วนคล้ายทั้งของไทใหญ่ ทั้งของไทยเรา

กันจั้งข้ามปาก กันหากข้ามแซ้น หรือ คนซังสามร้อย คนรักสามแสน คล้ายกับไทใหญ่ที่ว่าก้อฮั่งด่านผืนหนัง ก้อจั้งด่านผืนสาต หรือ คนรักมีค่าเท่าผืนหนัง คนซังมีค่าเท่าผืนเสือ และของไทยเราที่ว่า คนรักเท่าผืนหนัง คนซังเท่าผืนสาต

เย้าม้าม้าเล่หนา เย้าขานู๋ยอม หรือ เย้าหมาหมาเลียหน้า เย้าข้าข้าดูถูก ตรงกับชาวไทใหญ่กล่าวว่า ย็อกหมาหมาเล่หน้า ย็อกข้าข้าลู้หลาย หรือ หยอกหมาหมาเลียหน้า หยอก ข้าข้าดูตาย(คือดูถูก) ไทยเราใช้ว่า เล่นกับหมาหมาเลียปาก เล่นกับสากสากต้อยหัว

ซบวันเจ้อ-อจ้า หรือ ปากหวานใจโกรธ ตรงกับไทยเราว่าปากหวานกันเปรี้ยว หรือปากปราศรัยใจเชือดคอ

ปาโต๊สิ่งเหนา เหน่าตั่งห้อย หรือ ปลาตัวหนึ่งเเนา เเนาทั้งพวง ตรงกับไทยเราที่
ว่า ปลาซ้องเดียวกัน همینก็เหมือนไปด้วยกันหมด

โสมไหวเน้อ-อ ว๊านไหวหนอก หรือ เปรี๊ยวไ๊วโน หวานไ๊วหนอก ตรงกับไทยเรา
ที่ว่า น้ำซุ่นไ๊วซ้างโน น้ำใสไ๊วซ้างหนอก

ลักษณะพิเศษในภาษาคำตี้

ภาษาคำตี้เป็นภาษาในเครือไทใหญ่ แต่มีส่วนแตกต่างกันไป ชาวไทใหญ่บาง
คนฟังภาษาคำตี้ออก แต่พูดไม่ได้เพราะออกเสียงตามไม่ได้ เพราะเสียงแปลก วิธีพูดก็
แปลกและคำบางคำก็ยังใช้ต่างกันไปอีกด้วย เป็นที่น่าสังเกตว่า คำบางคำหรือเสียงบาง
เสียงนั้นคล้ายกับภาษาพม่าก็มี จนดร.บรรจบคิดว่าอาจจะเป็นเพราะแต่ดั้งเดิมก่อนที่จะ
จะแยกย้ายกันไปอยู่คนละทิศคนละทางไทยคำตี้กับไทพม่าเคยอยู่ในที่ใกล้เคียงกันจน
ใช้คำร่วมกัน ซึ่งต่างกับที่ใช้ในภาษาไทใหญ่ ส่วนภาษาไทใหญ่บางทีก็ออกเสียงเป็น
สระเสียงเดียว

ที่แปลกจากภาษาไทใหญ่อื่นๆ จนทำให้คนที่ไม่ใช่คำตี้พูดเอาอย่างได้ยากคือ
ชาวคำตี้จะมีคำพูดท้ายความหรือท้ายประโยคแปลกๆ เช่น คำว่า ซ้า ก๊อด อู้ นีอู้ น้ำ
เย่า ม่ามา ก้าก้า ตื่อ ต๊ะ ลำ ไน่ ก้า จ้า อ้อ เจ่า เอ้อเก้อ เก้อ เป็นต้น บางคำใช้ลงท้าย
ในประโยคบอกเล่าบางคำใช้ลงท้ายในประโยคคำสั่ง บางคำใช้ลงท้ายในประโยคคำ
ถาม และบางคำใช้ลงท้ายในข้อความตอบรับ

นอกจากมีคำลงท้ายประโยคแปลกแล้ว ยังมีลักษณะเด่นสำคัญที่ทำให้แปลก
กว่าภาษาไทถิ่นอื่นๆ อีกจนเกือบจะไม่ใช่ภาษาในเครือเดียวกัน นั่นคือการเรียงลำดับ
คำในประโยค ตามปกติภาษาไทถิ่นรวมถึงภาษาไทย จะเรียงประโยคเป็นประธาน
กริยาและกรรม แต่ในภาษาคำตี้จะไม่เป็นเช่นนั้น แต่จะเรียงเป็นประธาน กรรม และ
กริยา แบบเดียวกับภาษาบาลีและภาษาพม่าทำให้น่าคิดว่าภาษาคำตี้อาจจะได้อิทธิพล
ทางภาษาจากพม่า หรือมีฉะนั้นทั้งภาษาคำตี้และภาษาพม่าต่างก็ได้จากภาษาดั้งเดิม
ภาษาใดภาษาหนึ่งด้วยกัน

เมื่อพิจารณาจากลักษณะประโยคและการเรียงคำในตำนานเมืองคำตี้ กับ ปู่
สอนหลาน ดร.บรรจบเห็นว่า หนังสือปู่สอนหลานน่าจะมีมาตั้งแต่ดั้งเดิม ส่วนตำนาน
คำตี้เขียนขึ้นทีหลังและมาได้อิทธิพลทางภาษาจากพม่าทีหลัง ทำให้รูปลักษณะการ
เรียงลำดับคำบางอย่างต่างจากภาษาไทถิ่นอื่นๆ อย่างไรก็ตามในภาษาเขียนก็ยังมียิทธิ
พลจากภาษาพม่าน้อยกว่าในภาษาพูดอย่างมากทำให้น่าสนใจว่าภาษาคำตี้กับภาษา

พม่าเข้ามาเกี่ยวข้องกันแต่ครั้งไหน ตั้งแต่หรือภายหลัง ในส่วนไวยกรณ์นั้นเธอยังเห็นว่ามีทางเป็นไปได้อีกทางหนึ่งก็คือ จากตำนานเมืองคำตี้ เล่ากันว่า ในดินแดนคำตี้โหลงนี้ เคยมีชาวธิเบต 500 คนพร้อมด้วยเจ้าชายองค์หนึ่งข้ามเขามาพำนักอยู่แล้วก็ไม่ได้กลับไป คงตั้งหลักแหล่งอยู่ ณ ที่นั่นตลอด ดร.บรรจบจึงคิดว่า บางทีชาวธิเบตเหล่านั้นอาจจะมีผสมกลมกลืนกับชาวไทคำตี้ และส่งอิทธิพลทางภาษา เพราะภาษาธิเบตนั้นเป็นภาษาตระกูลเดียวกับภาษาพม่า มีการเรียงลำดับคำแบบเดียวกับภาษาพม่า

อำลาคำตี้โหลง

ก่อนเดินทางกลับ ภรรยาเจ้าน้อยบ่าวขุนได้เย็บ พ้อดไฮ้(ผ้าโพกหัว)ให้เธอ เจ้าขุนบ่าวน้อยและภรรยาช่วยกันเย็บเสื้อผ้าแบบไทคำตี้ให้เธอด้วย ตัวเจ้าขุนบ่าวน้อยนั้นเป็นคนเก่งทุกด้านรวมทั้งการตัดเย็บเสื้อผ้า เมื่อต้องสวมใส่เสื้อผ้าแบบไทคำตี้ดร.บรรจบจึงเห็นว่าการแต่งตัวแบบนี้กินเวลาไม่น้อย โดยเฉพาะการ หนีตลิ่ง(บิดขึ้น) บางทีเรียก ฮ่า คือ ม้วน ม้วนขึ้น เหมือนม้วนชายกระเบน ทำให้ขึ้นซึ่งแคบอยู่แล้วแนบตัวพอดีกับเอวและสะโพก ส่วนชายขึ้นกว้างพอเดินก้าวได้แต่ไม่สู้สะดวกนัก ชันที่ม้วนไว้บิดไปอยู่ทางด้านหลัง ทางด้านหน้าจึงเรียบเหมาะแก่คนไม่มีพุง แล้วใช้สายรัดที่ทอด้วยด้ายสีแดงเหลืองแน่นแข็งแรงผ่ามีดรัดเอวแน่น ปลอยให้ชายที่มีพุงไหมพรมสีต่างๆ ห้อยลงมาบังพุง เสื้อตัวสั้นเหนือสายรัดอวดสายรัดติดสีกับชันและเสื้อดูสวยงาม แต่ชันแคบม้วนแล้วก้าวขาไม่ออก หญิงคำตี้จึงต้องเดินให้เธอดู ว่าเวลาเดินก็เตะชายชันที่ยาวกรอมเท้าไป แต่เวลาทำงานจะถลกแล้วหนีบขึ้นมา บางคนถลกเกือบถึงหัวเข่าเพื่อไม่ให้เปียกน้ำและติดขัดเวลาลูยนํ้าหรือยกของหนัก หาบคอน

เธออยู่ที่ปูเตาเป็นเวลา 6 สัปดาห์ วันลาราชการก็ใกล้หมดลง และก่อนที่จะมาพม่าเธอเคยตั้งใจใช้ช่วงเวลาสุดท้ายของเธอที่หมู่บ้านพ่าเก อัสสัม จึงจำเป็นต้องอำลาปูเตา

ก่อนออกจากปูเตา มีปัญหาบางเรื่องเครื่องนอนของเธอ ซึ่งรถจี๊ปที่หุ่่นทอก(ผู้ว่าราชการจังหวัด)ให้ยืมมาเข้าไปขนจากบ้านนางจ้อยเค้ไม่ได้ ทำให้นางจ้อยเค้กับนางจ้อยมารีต้องช่วยกันหามาเป็นระยะทางไกล เพราะคนไทไม่มีใครทำงานเป็นกุลี และพวกที่นอนเครื่องนุ่มห่มของผู้หญิงนั้นถือกันว่าผู้ชายจะเข้าใกล้ไม่ได้ เมื่อเธอเห็นเข้าก็ตกใจเป็นกำลัง แต่หญิงทั้งสองกลับยิ้มแย้มแจ่มใสเต็มใจช่วยเธอเต็มที่

เมื่อไปถึงสนามบิน เครื่องบินลงจอดไม่ได้เพราะวันวานฝนตกหนักสนามบินแฉะมาก เธอต้องย้อนกลับมาพักบ้านนางจ้อยเค้ เธอไปสนามบินเกือบถึงสองครั้ง ครั้งที่สามมีข่าวว่าจะมีเครื่องบินทหารมา ก็คิดจะขอโดยสารไปด้วย แต่เมื่อไปถึงสนามบินป

รากฎว่าต้องรอก่อที่นั่นเพราะไม่มีเครื่องบินใดๆ มา เธอจึงต้องไปพักที่บ้านนายดาร์น ซึ่งเป็นเจ้าหน้าที่วิทยุของสนามบิน นายดาร์นเป็นชาวอินเดีย แต่วันรุ่งขึ้นเจ้าน้อย บ่าวขุนก็ต้องหอบเครื่องนอนมาที่สนามบินเพราะถูกคนแก่คนเฒ่าของคำดีโหลงบ่นว่า ที่ทิ้งให้เธออยู่คนเดียวที่สนามบิน เธอจึงได้ไปพักที่บ้านชาวเขาเพื่อนของเจ้าขุน บ่าว น้อยที่ข้างๆ สนามบิน จนกระทั่งเครื่องบินมาตามกำหนดในสัปดาห์ต่อมา และจาก แดนคำดีโหลงมาด้วยความซาบซึ้งในน้ำใจไมตรีและด้วยความอาลัย

คนไท-ไทย ไตลื้อ ไตเหินือ

ความเป็นมา

ผ่านวันเวลาไปถึง 25 ปี หลังจากที่ได้ดร.บรรจบได้เฝ้ามองเมืองเมาะที่อยู่ในพื้นที่ดินจีน จากดินแดนรัฐชานด้านโน้นบ้าง ด้านนี้บ้าง และเฝ้าฝันว่าวันหนึ่งเธอจะได้เดินทางไปยังดินแดนของคนไทที่อาศัยอยู่ในเขตแดนจีน แต่เนื่องจากความขัดแย้งทางระบอบการปกครองระหว่างไทยกับจีนที่ดำเนินมานานทำให้เธอไม่มีโอกาสสานฝันนี้ ตราบจนกระทั่งในเดือนพฤษภาคม ปี 2526 ฝันของเธอจึงสัมฤทธิ์ผลเมื่อเธอได้เดินทางไปกับคณะผู้สำรวจภาษาไทในจีน ซึ่งเป็นคณะอาจารย์จากคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย โดยเธอร่วมเดินทางไปในฐานะวิทยากรพิเศษของคณะ

25 ปีก่อน เธอได้เห็นเมืองเมาะเป็นครั้งแรก โดยมองเข้ามาจาก มูเซ หมู่บ้านชายแดนของรัฐชาน อันเป็นส่วนที่อยู่คนละฟากน้ำเมาะกัน สิ่งที่ปรากฏแก่สายตาเธอขณะนั้นคือภูเขาใหญ่ทะมึนอยู่ตรงหน้า และเมื่อใช้กล้องส่องทางไกลส่องดูก็เห็นมีถนนอ้อมรอบภูเขา นับแต่เชิงเขาหายลับไปข้างหลังเขา ส่วนที่เชิงเขามีตึกสองหลัง เล็กหลังหนึ่ง ใหญ่หลังหนึ่ง หลังใหญ่มีกำแพงล้อม มีประตูอย่างแข็งแรง ยังมีตึกอีกสองหลัง ตรงริมน้ำห่างจากเชิงเขาออกไป และมีโกดังเก็บของอีก 3 หลัง มีถนนตัดตรงไปยังพุ่มไม้หลังอาคารต่างๆ ดังกล่าว นอกจากนี้ยังมีหมู่บ้านเล็กๆ อยู่ห่างกันเป็นระยะๆ คนในรัฐชานบอกว่า นั่นคือ บ้านผาสือ กับ บ้านเจงคาน(เชียงคาน) ยังมีหมู่บ้าน ล้งโหลง อีกด้วย

ที่หลักเขตที่ 100 กว่าหลักเขตอยู่ชิดถนน แต่แม่น้ำเมาะห่างจากถนนไปกว่าครึ่งกิโลเมตรว่ากันว่าเพราะแม่น้ำเมาะเปลี่ยนทางเดิน แผ่นดินสองฝั่งจึงเป็นแผ่นดินเดียวกัน

ครั้งนั้น เมื่อเดินทางไปตามถนนคดเคี้ยวตามภูเขาในรัฐชานทางที่จะไปเมืองเจ๋ผาง ก็ถึงหมู่บ้านปางซ้าย ที่นั่นหลักเขตชายแดนปักป้ายที่ 105 ซึ่งตรงกับหมู่บ้านวันเต้ง(วันเที่ยง)ของจีน มีเพียงแม่น้ำเล็กๆ คั่นระหว่างดินแดนสองประเทศและมีสะพานข้าม ฝั่งหมู่บ้านปางซ้ายเป็นหมู่บ้านชนบทเล็กๆ หลังคามุงคา ตัวบ้านปลูกอยู่กับดิน ไม่ได้ยกพื้นสูง แต่ฝั่งหมู่บ้านวันเต้งมีตึกรามบ้านช่องหลายหลังด้วยกัน ตั้งแต่เชิงดอยจนขึ้นไปเหนือดอย

คุณหมิง-เม้งแส

ดร.บรรจบได้รู้จักหญิงชาวไทในเชียงรุ่งว่า เมือง ซีเหมา นั้น ไทเรียกว่า เม้งล่า ส่วนคุณหมิง ไทเรียกว่า เม้งแส ทำให้เธอตื่นเต้นมาก เพราะเธอเคยอ่านตำนานไทใหญ่ตอนเสื่อข่านพะ ยกทัพจะไปตีเมืองแซ่ มีเรื่องราวของเม้งแสอยู่มาก แม้การเจรจากับพระเจ้ากรุงจีนก็ยังต้องผ่านเจ้าขุนโหลงเม้งแสก่อน แต่แล้วเธอก็ต้องผิดหวังมากเมื่อทราบจากเจ้าหน้าที่บ้านเมืองของจีนว่า ไม่มีชาวไทเหนืออยู่ที่คุณหมิงหรือแถบคุณหมิงเลย ทำให้เธอต้องนึกย้อนถึงตำนานไทใหญ่ที่ว่า ตอนเจ้าเสื่อข่านพะยกทัพไปตีเมืองจตุของจีน และรุกไปจนถึงเมืองแส เจ้ากรุงจีนจึงโปรดให้คนมาถามเจ้าเสื่อข่านพะว่าประสงค์อะไร ก็ได้คำตอบว่า“ใครได้น้ำ ใครได้ดิน ใครได้บ้าน ใครได้เมือง” จึงประทานให้โดยมีข้อตกลงกันว่ามิให้เลยขึ้นมาถึงเมืองแส นอกนั้นเป็นอันได้ทั้งบ้านเมืองและผู้คน เจ้าเสื่อข่านพะจึงยกทัพกลับไป เธอจึงอดสงสัยไม่ได้ว่า เป็นเพราะเหตุ นั้นหรือเปล่าที่ทำให้เมืองแสไม่มีคนไทอยู่เลย แต่การมีชื่อเป็นไทยย่อมมาแสดงว่าเคยเป็นถิ่นที่อยู่ของคนไทมาก่อน หรือว่าจะร้างไปเมื่อ 25 ปีนี้เพราะ เมื่อครั้งที่คนไทเหนือเหล่านั้นทิ้งถิ่นฐานอพยพลี้ภัยมาอยู่ในรัฐชานและรัฐกะฉิ่นเป็นจำนวนวันละหลายคันรถ เมื่อรู้ว่าคอมมิวนิสต์จะเข้ามายึดครอง

ด้วยเหตุที่มีคนไทไม่มาก การแบ่งเขตปกครองของจีนจึงเอาคนไทไปรวมกับชนเผ่าอื่นซึ่งเป็นชาวเขาหลายเขตด้วยกัน มีเขตปกครองตนเอง หยวนเจียง-ฮ่าหนี่-อี-ไต ,เขตปกครองตนเอง ชั่นผิง-อี-ไต,เขตปกครองตนเอง เม้งเลี่ยน-ไต-ละหู่-หว่า ,เขตปกครองตนเอง เก็งมะไต-หว่า ,เขตปกครองตนเอง เต๋อหงไต-จิงโพ มีเพียง เขตปกครองตนเอง ชีซว้างป่านน่า (สิบสองปันนา) ที่เป็นไทราว 95% หัวหน้าเขตปกครองมาจากการเลือกตั้ง จึงกำหนดไม่ได้ว่าจะเป็นเผ่าใด แต่ถ้าเป็นเขตสิบสองปันนา หัวหน้าเขตปกครองมักจะเป็นไท

จีนมีการตั้งสถาบันภาษาชนชาติกลุ่มน้อยขึ้นตามที่ต่าง ๆ มีที่ปักกิ่ง คุณหมิงกวางเจาเป็นต้น เธอจึงมีโอกาสสอบภาษาไทเหนือจากอาจารย์ชาวไทเหนือที่สอนภาษาวิจัยภาษาอยู่ที่นั่นกับนักศึกษาที่เรียนในสถาบัน ที่สถาบันกำหนดให้สอนภาษาไทเพียง 2 กลุ่ม คือ ภาษา จิงหงกับ เต๋อหง จิงหง คือ เชียงรุ่ง ส่วน เต๋อหง คือได้คง ได้คง หรือได้แม่ น้ำสาละวินนั้นทางการจีนกำหนดเฉพาะเขตที่อยู่ติดกับดินแดนพม่าตรงรัฐชานกับรัฐกะฉิ่น ซึ่งครั้งกระนั้นก็มีเมืองต่าง ๆ รวมอยู่กลุ่มเดียวกันแปดเมืองด้วยกันคือ เมืองเมา เมืองวัน เมืองล่า(ที่จริงคือเมืองน่าแต่เขา มักออกเสียง น เป็น ล)เมืองตี้ เมืองซอน เมืองเจ้าผาง เมืองเค้อ เมืองสา เวลาพม่ามารบกับไทยมักจะเกณฑ์กำลังจากเมืองเหล่านี้ที่เรียกว่า แปดหน้าพะเม้งไต หรือเมืองไทยแปดหัวเมือง

ในการไปยุหนานครั้งนี้ ดร.บรรจบ สอบทานเรื่องราวของคนไทยจากงานที่หมอดูดบันทึกไว้มากเป็นพิเศษ และจากบันทึกของหมอดูดที่บอกเล่าว่า ในหมู่บ้านลื้อที่ตำบลไมตอยมีการทำสวนชาอย่างกว้างขวาง เธอจึงสันนิษฐานว่า ที่คนไทเรียก ชีเหมา ว่าเมืองล่า อาจเป็นเพราะที่นี่มีใบชา เพราะคนที่นี่เรียก ชา ว่า ล่า ส่วนใบชาเรียกว่า แห่ล่า (ภาษาจีนกลาง เย่ แปลว่าใบไม้) แม่ค้าชาลื้อที่ขายใบชาในภาค เรียกว่า ชาวล่า เธอจึงคาดว่า พะ อาจเป็นคำเดียวกับคำว่า เผอที่แปลว่า ดอกไม้ใบหญ้า เพราะคำว่า เผอไม่เผอตอก ของชาวไทใหญ่ก็หมายความว่าเช่นนี้

เชียงรุ่ง

หนทางจากชีเหมาไปจิ่งหงหรือเชียงรุ่งต้องผ่านทิวเขาจำนวนมาก รถจะเลี้ยวคดโค้งไปตามเหลี่ยมเขาสูงแล้วลูกเล่า จนดร.บรรจบเห็นว่าน่าจะเรียกถนนสายนี้ว่า ถนนพันเลี้ยว ที่เป็นดังนี้เพราะพื้นที่ 96% ของสิบสองปันนาเป็นภูเขา และยอดสูงสุดของภูเขาขงหมิงสูง 2,300 เมตรเหนือระดับน้ำทะเล แต่ตัวเมืองเชียงรุ่งเป็นที่ราบสูงราว 800 เมตร ถนนที่ไปสิบสองปันนาสร้างขึ้นหลังปลดแอกพ.ศ.2500 ทำให้จิ่งหงและสิบสองปันนาได้รับการติดต่อกับคนภายนอกและติดต่อกันเองระหว่างเมืองกับชนบท ถ้าเดินทางด้วยรถเมล์จากคุนหมิงถึงจิ่งหงจะกินเวลา 4 วัน ซึ่งก็ยังน้อยกว่า 25 หรือ 1 เดือนเหมือนสมัยที่หมอดูดเดินทางมาเชียงรุ่ง(พ.ศ.2461) แต่ถ้าเดินทางด้วยรถยนต์รวดเดียวอย่างที่คณะเดินทางใช้จะกินเวลา 5 ชั่วโมง

จิ่งหง เป็นชื่อ เชียงรุ่ง ที่ออกเสียงแบบจีน เชียงรุ่ง หมายถึงเมืองรุ่ง ในสมัยที่หมอดูดเดินทางมายังเป็นเมืองที่ซ่อนเร้น ลึกลับ ไม่ข้องเกี่ยวกับใครในโลก สมัยดั้งเดิมเคยเรียกเดิมว่า เวียงเชียงรุ่ง ซึ่งดร.บรรจบเคยทราบจากชาวเมืองนาวา เป็นเมืองที่มีกำแพงเมือง แต่เมื่อหมอดูดมาถึงได้เห็นเวียงเชียงรุ่งเปลี่ยนไป เพราะจีนได้สร้างเมืองใหม่ขึ้นเหนือเมืองเก่า ชาวพื้นเมืองเรียกเมืองที่สร้างใหม่ว่า เชียงใหม่ แต่ที่จริงติดต่อกับเมืองเก่าซึ่งร้างมาหลายสิบปีแล้ว และยังมีรอยกำแพงเก่าอยู่บ้าง แต่เมื่อดร.บรรจบมาถึงที่นี่ร่องรอยกำแพงเก่าไม่หลงเหลืออีกแล้ว

ศึกษาธิการของเชียงรุ่ง แซ่โจว เป็นชาวไตลื้อ เป็นคนมาต้อนรับ แต่เมื่อพูดถึงชื่อต่าง ๆ ก็ออกเสียงอย่างจีน ดร.บรรจบสังเกตว่า ชื่อจิ่งหง หรือชื่ออื่น ๆ ที่มีจิ่งอยู่ข้างหน้ามีมากมาย(ตามทำเนียบของจีนมีถึงสามสิบชื่อ) ชื่อเหล่านี้น่าจะเป็นไททั้งหมด และควรมีคนไทยอยู่หรือคนไทอาจจะเคยอยู่เฉพาะที่อยู่ในมณฑลยูนนานด้วยกันมีจิ่งกุหรือเมืองบ่อ จิ่งตู่ ในเขต ชีเหมา ส่วนนอกมณฑลยูนนานมี จิ่งไท่ กับ จิ่งเซียน ในมณฑลเหอเป่ย์ ส่วนที่มี จิ่ง นำหน้าชื่อ ปัจจุบันกลายเป็น เซียน เทียบเท่ากับอำเภอไปก็มี เช่น จิ่งหงเซียน เป็นอำเภอหนึ่งในสิบสองปันนา มั่งล่าเซียน อยู่ห่างจาก จิ่งหง 178

กิโลเมตร มั่งฮ้ายเซียน อยู่ห่างจากจังหวัดเชียง 50 กิโลเมตร แต่ละ เชียง มีเนื้อที่พอๆ กับ จังหวัด

เชียงเหล่านี้ทำให้เรานึกถึงภาษาไทยใหญ่ ซึ่งชื่อที่เรียก เชียง นำหน้านั้น เขาออกเสียง เก้ง ในสมัยก่อนถือเป็นเมืองมีเจ้าปกครอง เขามีทั้งหมด 9 เก้งด้วยกัน ได้แก่ เก้งคำ(เชียงคำ) เก้งลม(เชียงลมอยู่เหนือเชียงคำ) เก้งแสน(เชียงแสน) เก้งกุ่ม(เชียงตุง อยู่ทางตะวันออกของสาละวิน) เก้งใหม่(เชียงใหม่) เก้งยั้ง(เชียงยั้ง อยู่ทางตะวันออกเฉียงใต้ของเชียงตุง) เก้งตอง(เชียงทองอยู่ทางตะวันตกของสาละวิน) เก้งไฮ้(เชียงราย) เก้งสูง(เชียงรุ่ง อยู่บนฝั่งแม่น้ำโขง) เธอคิดว่าชื่อเหล่านี้คงเคยอยู่ในปกครองของไทยใหญ่มาก่อนจึงได้รวมอยู่ด้วยกัน แต่ที่จริงยังมีชื่อเชียงนำหน้าอีกหลายชื่อปรากฏในพงศาวดารเชียงรุ่ง เช่น เชียงแขง เชียงลอ เชียงราบ

ทั้งหมดนี้ทำให้เธอต้องย้อนคิดถึงสมัยที่หมอดอตต์อยู่ที่เชียงรุ่ง(พ.ศ.2461) หมอดอตต์บันทึกไว้ว่า สิบสองปีนั้นมีถึง 28 อำเภอ 5 อำเภอรวมทั้งเมืองของรวมอยู่กับแคว้นเชียงตุง(ซึ่งอยู่ในปกครองของอังกฤษในขณะนั้น) และ 5 อำเภอรวมทั้งเมืองสิงอยู่ในเขตลาว(ในเขตปกครองของฝรั่งเศส) และกล่าวว่าแต่ละอำเภอมียุทธชาติไทยตั้ง ภูมิสำเนาอยู่ตามที่ราบทั่วไป ส่วนพื้นที่บนเขามีชนชาวเขาตั้งบ้านเรือนอยู่ หมู่บ้านไทยเฉลี่ยมีจำนวนสองเท่าของชาวเขา ทั้งอาณาเขตของสิบสองปีนาศัณย์นั้นยังกินบริเวณไปถึง ชีเหมา ที่คนไทยเรียกว่าเมืองล่า แต่ปัจจุบันไม่มีคนไทยอยู่แล้ว มีเพียงคนไทยกระจัดกระจายอยู่กับชาวเขาในเขตต่างๆ และต้องรวมอยู่กับชาวเขาเผ่าในเขตปกครองตนเองต่างๆ แต่ชาวไทยในยูนนานก็ยังมีสิ่งสำคัญกว่าชนชาติกลุ่มน้อยอื่นๆ คือมีตัวหนังสือ และมีถึงสองแบบคือไตเหนือและไตลื้อ

ตำนานเชียงรุ่ง

ทางจีนกล่าวว่า คนไทย ได้ตั้งรกรากอยู่ที่นั่นมาสองพันปีแล้ว โดยหักร้างทางพงศาวดารปลูกข้าวอยู่ตามที่ราบโดยวิธีตกกล้าดำนา แต่ก่อนที่คนไทยจะได้มาตั้งรกรากที่นี่ มีตำนานเล่าว่า เมื่อหลายพันปีมาแล้ว มีบรรพบุรุษไทยคนหนึ่ง ชื่อว่า ปยาสุ (ตามเสียงจีน ที่จริงน่าจะเป็นพญาลอ) ได้นำพวกพรานหนุ่มๆ ออกล่าสัตว์ และได้ไปพบกวางทองเข้าตัวหนึ่ง ปยาลูอยากได้นำไปเลี้ยงไว้จึงได้ยิงธนูไปที่ขาหมายจะจับเป็น แต่กวางทองยังคงวิ่งต่อไปทั้งธนูปัก คณะนายพรานวิ่งตามขึ้นเขา 99 แห่ง ลงห้วย 99 แห่ง ทันใดก็เห็นหนองทองเป็นประกายระยิบระยับปรากฏอยู่ข้างหน้าแล้วกวางทองก็หายไป พรินตาก็มีดอกบัวผุดขึ้นมาเต็มหนอง คนทั้งหมดจึงได้พากันมาตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ ที่ตรงนั้น

ตำนานนี้ฝ่ายต้อนรับของจีนกล่าวว่า เป็นตำนานดั้งเดิมของสิบสองปันนา ซึ่งเป็นที่รู้จักกันมากกว่าตำนานอื่น ความสำคัญของตำนานนี้อยู่ที่ผู้คนรักถิ่นฐานของเขา เพราะบ้านเมืองมีดินดี น้ำดี อุดมสมบูรณ์ ทำให้อยู่เย็นเป็นสุข

เต้าลิ่งซัย(ท้าวสิงห์ซัย) ฝ่ายต้อนรับได้เล่าเรื่องการปกครองว่าผู้มีอำนาจสูงสุด คือ เจาเพียนลิ่ง และเจาเพียนลิ่ง แต่งตั้ง เจาเมิง(เจ้าเมือง) รองลงไปเป็น เจาจวง (อาจเป็นเจ้าจวง)เป็นพลเมืองที่เป็นอิสระเสรี 5.7% ลำดับต่อไปเป็น ไตเมิง มี 55.3% และที่มีสถานะต่ำสุดคือ กุนเฮนเจา เป็นคนรับใช้ของเจ้าขุนมูลนาย มี 39%

ดร.บรรจบเห็นว่า คำว่า เจาเพียนลิ่ง น่าจะเป็น เจ้าแผ่นดิน ส่วน เจาจวง น่าจะเป็นเจ้าจวง แต่เธอนึกไม่ออกว่าตรงกับคำไทคำใด ถิ่นไหนที่เธอรู้จึงจะแปลได้ว่า อิสระ คำว่า ไตเมิง(ไทเมือง) ก็คือชาวเมืองที่เป็นแรงงาน ต้องถูกเกณฑ์แรงงาน สำหรับ กุนเฮนเจา นั้นเมื่อผ่านการเทียบคำไทถิ่นต่างๆ เธอก็สรุปได้ว่า หมายถึง คนเรือนเจ้า นั่นเอง

เชียงรุ่งกับอาณาจักรสยาม

เจ้านายเมืองเชียงรุ่งเคยอพยพเข้ามาขออาศัยในพระราชอาณาจักรสยามเมื่อ พ.ศ.2391ในสมัยรัชกาลที่ 3 โดยอุปราชามาอาศัยเมืองหลวงพระบางพวกหนึ่ง หม่อมมหาไชย เจ้าเมืองพงมาอาศัยเมืองน่านพวกหนึ่ง รัชกาลที่ 3 จึงโปรดให้รับลงมากรุงเทพฯ ในสมัยรัชกาลที่ 4 พ.ศ.2401 บ้านเมืองเชียงรุ่งยังคงไม่สงบ ทางสยาม จึงได้ทำหนังสือสอบถามไปว่า“ถ้าแน่นฮ่อพม่าข่มเหงได้ความทุกข์เหลือปัญญา หม่อมมหาไชย จะอยู่ที่เมืองสิบสองปันนาต่อไปไม่ได้ จะพาญาติพี่น้องข้ามมาอยู่ที่เมืองไหน ซึ่งเป็นเมืองขึ้นของกรุงเทพฯ ก็จงมาอยู่ตามใจสมัคร” แต่ไม่มีบันทึกตอบจากหม่อมมหาไชย เป็นอันขาดการติดต่อไม่รู้เรื่องกันนับแต่นั้นมา

ในระหว่างปีพ.ศ. 2418-2422 เชียงรุ่งตกอยู่ในอำนาจของพม่า เจ้าฟ้าเชียงตุงและเจ้าฟ้าเชียงรุ่งต้องมาอยู่ที่เมืองอังวะถึง 4 ปี ครั้นเปลี่ยนรัชกาลใหม่ทางอังวะจึงปล่อยกลับไป หลังจากนั้น(พ.ศ.2469-2470)จึงตกอยู่ในอำนาจของรัฐบาลก็มั่นตั้งต่อมาหลังการปลดแอกเชียงรุ่งและสิบสองปันนาได้กลายเป็นเขตปกครองตนเองในเดือนมกราคม 2506

การสอนภาษาไทยในเชียงรุ่ง

ที่ยูنانเด็กทุกคนต้องเรียนภาษาจีน มีแต่เด็กโตที่ได้เรียนภาษาไตของตนด้วย และเด็กปะหล่องก็ต้องมาเรียนภาษาไตในชั้นเดียวกัน เพราะทางการถือว่าเป็นชนชาติส่วนน้อยที่นับถือพุทธศาสนาด้วยกัน ภาษาก็คล้ายกันกับไต แต่ดร.บรรจบเห็นว่าความจริงภาษาปะหล่องคล้ายกับภาษาไทยเฉพาะคำที่รู้ได้ว่ายืมจากภาษาไทยใหญ่

การสอนภาษาไตในโรงเรียนประถมเคยมีมาก่อนหน้านั้นแล้ว แต่ยุติลงไป ในระหว่างการปฏิวัติวัฒนธรรม ตำราเรียนถูกเผาหมด จนถึงพ.ศ.2523 มีการกำหนดนโยบายใหม่เกี่ยวกับการสอนภาษาชนชาติคนกลุ่มน้อย จึงมีการเริ่มสอนใหม่ และเนื่องจากทางการมีโรงพิมพ์ทั้งพิมพ์หนังสือพิมพ์สืบทอดปันากับโรงพิมพ์พิมพ์หนังสือชนชาติกลุ่มน้อย พิมพ์ตำราเรียนภาษาไตบ้างนิทานบ้าง ตำรายาบ้าง เป็นหนังสือที่คนไทยเขียนเองมาแต่ดั้งเดิมบ้าง มาเขียนใหม่บ้าง จึงไม่ต้องเริ่มใหม่ทั้งหมด ทั้งทางการยังคิดอักษรใหม่ขึ้น มีวิธีเขียนง่ายขึ้นและกำหนดเครื่องหมายสูงต่ำ ทำให้อ่านง่ายกว่าเดิม และนอกจากเปิดสอนแบบเป็นทางการในโรงเรียนแล้ว ในปี พ.ศ.2524 เป็นต้นมาก็มีการเปิดสอนภาษาไตนอกเวลาด้วย

วัดไทยในเชียงรุ่ง

คนที่นิยมสร้างสถานที่สำคัญไว้บนที่สูง วัดจึงอยู่บนเขา มีพระ 4 รูปอยู่รวมกันในกุฏิใหญ่ต่อจากกุฏิพระเป็นโบสถ์ขนาดใหญ่ มีฐานพระใหญ่แต่องค์ประธานกลับกลายเป็นพระพุทธรูปขนาดหน้าตักเพียงสองนิ้ว หน้าพระมีข้าวพระถวายหลายห่อด้วยกัน

ดร.บรรจบได้ขอให้พระภิกษุช่วยอ่านหนังสือไตลื้อ ปรากฏว่าในคำอ่านมีคำบางกอกปนอยู่หลายต่อหลายคำ เช่น เล่นจูสู้เม่ต่าน(เล่นซู้สู้เมียท่าน) หรือ ชวนกัน เป็น จวนกัน ชอบ เป็น จ้อบ คำว่า เสด็จ ซึ่งเป็นคำเขมรเขาก็มีใช้ คำว่า ยมพบาล เป็น ยุ่มฝี่บาน คำเหล่านี้เชียงรุ่ง อาจได้มาทางลาวหรือเชียงตุงเพราะมีความสัมพันธ์กันมาช้านาน(พระทางเชียงตุงเทศน์ก็ยังมีคำไทยๆ ปนอยู่มาก เช่นคำว่า เลิศ ดิลก วิเศษ) เพราะฉะนั้นเธอฟังแล้วบางทีจึงดูเหมือนจะเข้าใจได้ตลอด แต่พอจะจับให้ได้ทุกคำก็ไม่ใช่เรื่องง่าย เนื่องจากคำที่ใช้ไม่ตรงกันมีอยู่ไม่น้อยบางคำก็ไปใช้ตรงกับคำภาษาไทยใหญ่

บ้านไทยในเชียงรุ่ง

ที่เชิงเขาใกล้วัดนั้นคือหมู่บ้าน บ้านไทปลูกยกพื้น การปลูกบ้านแล้วแต่ฐานะ บางบ้านเสาต้นโต หลังคาสองชั้นมุงกระเบื้อง ชั้นล่างคล้ายชานคาคลุมลงมาจนไม่เห็น

ฝาเรือน จึงมองดูเหมือนบ้านไม่มีฝา บางบ้านมีหลังคาชั้นเดียว ไม่มีชั้นล่าง หลังคาคลุมลงมา บ้านไถลื้อไม่มีหน้าต่าง แต่จะมีการเจาะช่องเล็กๆ ไว้ดูว่าใครมาเรือนของตน เรียกว่า ป่องเยียม สำหรับเยียมหน้าออกมามอง ห้องในบ้านไถลื้อใช้เป็นพื้นนอนเป็นสำคัญ ส่วนที่ใช้ในชีวิตประจำวันอื่นๆ เป็นส่วนนอกชาน ภายในบ้านจึงไม่ต้องการแสงสว่างมากนัก แต่ถ้าฝาเรือนเป็นฝาขัดแตะที่เรียกว่า ฝาสาน แล้ว แสงจะพอเข้าได้เรื่องๆ

หลังคาบ้านไถลื้อมีลักษณะสำคัญคือ มีชายคาต่อมาทางซ้ายอย่างทีภาษาไทใหญ่เรียกว่า ตูป แต่ที่นี้เขาทำใหญ่โตหักเป็นมุม ถ้าหลังคาสองชั้นตูปทำสองชั้นด้วย ที่ในรัฐชาน บางบ้านทำเป็นตูปมน คือโค้งกลมและมีชั้นเดียว(ดูในภาพตลาดเมืองเชียงตุงในหนังสือหมอดอดด์ เห็นหลังคาบ้านแบบเดียวกันกับที่เชียงรุ่งทีเดียว)

ในหมู่บ้านมีบ่อน้ำเก่าแก่ก่อด้วยหินแข็งแรง ตรงกับที่หมอดอดด์เขียนไว้ว่า”หมู่บ้านทุกหมู่บ้านขุดบ่อน้ำไว้ใช้และทำอย่างเรียบร้อย” น้ำในบ่อมีบริบูรณ์เต็มถึงขอบบ่อที่ก่อขึ้น ไม่ต้องจ้วงตัก และน้ำก็ใสขาวมาก

ไปถึงบ้านไถลื้อหลังหนึ่งมีหญิงสองคนนั่งอยู่บนแคร่ เธอจึงเข้าไปสนทนาขอสอบคำไทยด้วย คนที่สนทนากับเธออายุ 40 ปีเศษๆ ชื่อ อีแสง เป็นคนอารมณ์ดีมีน้ำใจ

คำไท

ภาษาไทลื้อใช้คำเหมือนกับภาษาไทใหญ่หลายคำด้วยกัน เช่น ไถลื้อว่า เบ่า ต่อน(ไม่เคย) ไทใหญ่ว่า อ่าต่อน คำว่า คันตา(ชนตา)ทั้งไทลื้อ ไทใหญ่ รวมถึงพม่าก็ไม่ได้หมายความว่าแค่ชนตา แต่ยังรวมถึง คิ้ว ด้วย เพราะไม่มีคำว่าคิ้วใช้ แคบดิน ที่ภาษาไทใหญ่หมายความว่า รองเท้า ไทลื้อ เรียก แค็บ เพียงคำเดียว

ส่วนที่ใช้ไม่ตรงกันคือ พยัญชนะ ด บ ภาษาไทใหญ่ออกเสียงเป็น ล กับ ว หรือ ม เช่น ดี เป็น หลี บ้าน เป็น วาน หรือ ม่าน ภาษาพม่าและคำตี้ไ้ น กับ ม เช่น ดี เป็น นี บ้าน เป็น หม่าน แต่ภาษาไทลื้อ คงเป็นเสียง ด และ บ เช่น เบ่า(ไม่) แต่ง(แดง)

การนับจำนวน เริ่มจาก หนึ่ง สอง สาม จนถึง ปั้น(พัน) เหมิน(หมื่น) แซ่น(แสน)แล้วข้ามไป โก๊ด(โกฏ) ต่อไปเป็นล้าน(ล้าน) ซึ่งต่างจากของไทยเรา ที่ถัดจากแสน เป็นล้าน แล้วจึงเป็นโกฏ ส่วนในหนังสือแบบเรียน ถัดแสน เป็นล้าน จากล้าน

เป็นต้อ(ลิปล้าน) แล้วจึงถึงโกด(ร้อยล้าน) สะท้อนให้เห็นการนับที่สับสน นางอ๊แสง นับได้ถึงแสนเท่านั้น ส่วนครูอ้ายแกวนับถึงแสนแล้วข้ามไปโกดก่อนล้าน แต่ในแบบเรียนกลับลำดับอีกอย่างหนึ่ง แสดงว่าการนับจำนวนมากๆ คงไม่ค่อยได้ใช้กันในชีวิตประจำวัน การนับแบบนี้ในภาษาอีสานของไทยเราก็มีย่ ต้อกับกือ หมายความว่าถึง 100 ล้าน คือต้องเป็นล้าน โกฎ แล้วจึงถึง ต้อ กับ กือ

คำเรียกขานของไทยลื้อ ยังมีคำว่า กู มึง ใช้อยู่ แต่ใช้กับคนสนิทกัน หรือในหมู่เด็ก ๆ ใช้แทนตัวเองว่า ฮ้า ใช้แทนผู้ฟังว่า คั้ง แต่ถ้าใช้กับคนเคารพ ใช่ว่า คั้งเจ้า ส่วนนางอ๊แสง ใช้ได้ซา(ตัวข้า) ครูแก่วก็ใช้เช่นเดียวกับนางอ๊แสง ส่วนผู้ฟังใช้ โตเจ้า(ตัวเจ้า คือ คุณ ท่าน)สองซา ที่ไทใหญ่และพม่าแก้ไข หมายความว่า เขาทั้งสอง ที่นี้ก็มีใช้ แต่ใช้ เข้าซ้องคำ หรือเข้าซ้องกัน(เราสองคน) ซึ่งถิ่นอื่นจะใช้ สองฮ้า(สองเรา) บุรุษที่สาม ใช้เช่นเดียวกับไทใหญ่และพม่าแก้ไข คือ มั่น(เขา,เอกพจน์) เค้า(เขา,พหูพจน์) เขามีคำ ต้าน เป็นคำสุภาพสำหรับเขาฟังดูตรงกับ ท่าน ในภาษาของเราที่หมายถึง เขา ที่เราเคารพนับถือ แต่ดร.บรรจบตั้งข้อสังเกตคำว่า ท่าน นี่อาจเกี่ยวข้องกัน ท่าน ในภาษาจีนกลาง เพราะภาษาจีนกลางเติม น ท้ายคำสุภาพ เช่น หนี่(เธอ) เป็น หนิน(คุณท่าน) ท้า(เขา) เป็น ท้าน เมื่อต้องการพูดถึงด้วยความเคารพ

นอกจากสอบคำไทยกับนางอ๊แสง ครูในโรงเรียนแล้ว ดร.บรรจบยังได้อ้อนุญาตนำเด็กนักเรียนถิ่นทั้งชายและหญิง 3 คนมาค้างยังที่พักด้วย เพื่อสอบภาษาคำไท ที่สิบสองปันนามีปัญหาเรื่องไฟฟ้ามักไม่พอใช้ ไฟดับอยู่เสมอ แต่เนื่องจากเธอเตรียมเทียนไขไว้ การสอบคำไทจึงลุล่วงไปได้

วิถีชีวิตทางเศรษฐกิจและชีวิตความเป็นอยู่

เมืองเชียงรุ่งมีแต่ฤดูแล้งกับฤดูฝน นับตั้งแต่เดือนพฤษภาคมไปจนถึงเดือนตุลาคมเป็นฤดูฝนและที่มีฝนตก จากเดือนมิถุนายนถึงเมษายนเป็นฤดูแล้ง และอากาศร้อน ส่วนพื้นที่ที่มีทั้งที่ราบและไหล่เขา สิบสองปันนาเป็นดินแดนที่อยู่ทางใต้ของจีน จึงเป็นแหล่งปลูกพืชเศรษฐกิจเขตร้อนทั้งที่มีอยู่แต่เดิม และนำเข้ามาใหม่ เช่น ยางพารา เดิมไม่มีในสิบสองปันนา นำเข้ามาในปีพ.ศ. 2496 และทดลองปลูกสำเร็จ ขยายพื้นที่เพาะปลูกออกไปหลายแสนไร่ ตามไหล่เขาปลูกปาล์มน้ำมัน ส่วนที่ราบปลูกมะพร้าวโดยเฉพาะแถบริมแม่น้ำ อ้อยปลูกได้งามดีจนราคาน้ำตาลถูกกว่าที่ปักกิ่งถึงเท่าตัว

ดร.บรรจบได้ไปเที่ยวตลาดไทลื้อในวันสุดท้ายของการเยือนไทลื้อ ตลาดที่ไปเที่ยวเป็นตลาดประจำวันเพราะวันนั้นไม่ใช่วันกาต คนขายของขายกันตามข้างถนน

อย่างตลาดทั่วไป ของที่ขายมีสิ่งละอันพันละน้อย ที่ขายดีคือหน่อไม้ลวก มีคนบรรทุก ล่อมา คือรถม้าที่ต่อตัวรถด้วยไม้เอามาขาย ของที่ขายส่วนใหญ่มีแต่ผัก แต่ตลาดก็เป็น ที่สนุกน่าเที่ยว เพราะมีอาหารแปลก ๆ ที่ไม่มีขายที่อื่น เช่น ข้าวเส้น ที่นี้เรียกว่า เข่านม (ข้าวต้ม) มีคนทั้งจีนและไทไปอุดหนุนอย่างคับคั่ง มีลักษณะเป็นเส้นขนมจีนต้มในน้ำ ชุป ไม้ใส่เนื้อไก่ เนื้อหมู

คำ ข้าวต้ม ออกจะแปลก ฟังคล้ายขนมของเรา แต่เป็นอาหารคาวอย่าง ขนมจีน ซึ่งมอญเรียก คนอม หรือ หน่อม เธอเคยคิดว่าคำว่า คนอมจะเป็นที่มาของ คำว่า ขนมจีน แต่มาพบคำว่า เข่านม ของไตลื้อ เสียงออกจะใกล้เคียงกว่า จึงทำให้ถอด ตั้งข้อสังเกตไม่ได้ว่าทำไมจึงเรียก ข้าวต้ม หรือว่าไตลื้อ นำคำ ขนม ไปแยกเสียงเป็น ข้าว+นม หรืออย่างไร

เธอได้ไปกินอาหารเที่ยงที่หมู่บ้านไทลื้อใกล้ ๆ กับตลาด โต๊ะกินข้าวของเข เป็นโต๊ะกลม ๆ เตี้ย ๆ ซึ่งชาวไตเหนือและเชียงตุงก็ใช้กัน แม้ชาวพม่ามอญก็ใช้เช่นเดียวกันนี้ บางพวกนั่งกินกับพื้น บางพวกนั่งบนตั่งเตี้ย ๆ สิ่งแรกที่เจ้าของบ้านนำมารับรอง คือน้ำชา คราวของบ้านปลูกแยกออกไปต่างหากนอกชานทำฟากเชื่อมติดต่อกัน เจ้าของ บ้านชื่อ อีเอ๋ย บุตรสาวชื่อ อีโบ ส่วนหมู่บ้านชื่อ หม่านเจ็งล่าน ส่วนที่ติดตลาดเรียกว่า เจ็งไหม คือ เชียงใหม่ นั่นเอง หมู่บ้านนี้อายุริมแม่น้ำโขง มีเรื่องเล่าว่า ก่อนโน้น ที่ตั้ง หมู่บ้านนี้เป็นป่าทึบ พันป่าไปเป็นแม่น้ำล่านซ้าง(แม่น้ำโขง) หลานเจ้าฟ้าองค์หนึ่งเกิด ตายลง เจ้าฟ้าได้ให้นำศพมาฝังไว้ที่นี่ และคงเกรงวิญญาณจะว่าเหวจึงสั่งให้ข้าทาสมา เผาที่ฝังศพ ครึ่งเวลาล่วงเลยไป ลูกหลานข้าทาสที่เฝ้าสถานที่นี้มีมากขึ้น กับมีผู้อพยพ หนีความอดอยากจากในเวียงบ้าง หนีการกดขี่จากเจ้านายบ้าง จึงได้มาตั้งบ้านเรือน ร่วมกันจนกลายเป็นหมู่บ้านเจ็งล่าน ซึ่งหมายความว่า เมืองที่ถูกทิ้งให้ร้างเปล่าเปลี่ยน

อีเอ๋ยเข้าครัวทำอาหารรับรองแขก จึงเป็นจังหวะที่เธอตามเข้าไปเพื่อขอสอบ ทานคำไทยต่างๆ เกี่ยวกับอาหารและการครัว ที่แปลกคือเมื่อทำอาหารเสร็จ อีเอ๋ยได้ ยกออกมาและร่วมรับประทานอาหารกับแขก เพราะในถิ่นไทต่างๆ เจ้าของบ้านฝ่าย หญิงจะไม่มานั่งกินข้าวร่วมกับแขกถือว่าตนมีหน้าที่ต้องดูแลแขกเท่านั้น แต่ที่นี้อาจจะ ใช้ธรรมเนียมใหม่ก็ได้ เธอยังสังเกตอีกว่า ไม่ว่าจะเป็นอืแสง หรือ อีเอ๋ย ไม่เคยพูด ภาษาจีนกับนายอ้าย พนักงานต้อนรับของฝ่ายจีนเลย นายอ้ายพูดภาษาไตลื้อกับชาว บ้านทั้งสอง จึงไม่ทราบว่าเขาเชียงรายระดับชาวบ้านพูดภาษาจีนได้มากน้อยแค่ไหน

ก่อนกลับซีเหมา เธอได้รู้จักอีเอ๋ยว่าได้ลงไปมีเมืองฮ่าอยู่ ทำให้เธอสนใจมาก เพราะตรงกับตำนานขุนลู่ซุ่นได้ และเห็นว่าถ้าสรุปตามตำนานแล้ว ชนชาติไทน่าจะเดินทางจากไตคือแถบแม่น้ำโขงขึ้นสู่เหนือแผ่ไปตั้งแต่ล่านาโขง ผ่านอิระวดี สาละวิน และ

ต่อไปถึง แม่น้ำดาวผี หรือแม่น้ำพรหมบุตรในอัสสัม หลังจากนั้นถึงเวลาที่เธอต้องอำลาเชียงรุ่ง

ซีเหมา อดีตเมืองลาหลวง

เมื่อกลับมาถึงเมืองซีเหมา เธอคิดถึงที่หมอดอตต์เคยเล่าว่า จังหวัดที่จีนเรียกว่า ซีเหมา แต่เดิมเป็นเมืองลาหลวง(คนไทที่เชียงรุ่งเรียกเมืองล่า) เมืองนี้ตั้งอยู่บนที่ดอน สูงกว่าระดับน้ำทะเล 4,700 ฟุต เดิมมีแต่คนไทยอยู่ แต่ภายหลังคนไทยอพยพไปอยู่ที่อื่น เพราะชนชาติไทยชอบอยู่ที่ราบซึ่งต่ำกว่าระดับน้ำทะเล 4,000 ฟุต สมัยที่หมอดอตต์มาถึง เหลือคนไทยอยู่ตามที่ราบรอบเมืองเพียง 3 หมู่บ้าน แต่เมื่อดร.บรรจบมาถึงเมืองซีเหมานี้ แม้คนไท 3 หมู่บ้านก็ไม่เห็นอีกแล้ว

สถาบันชนชาติกลุ่มน้อย

จากซีเหมาเธอเดินทางมาคุนหมิง ได้แวะป่าหินและทะเลสาปเมืองคุนหมิง ก่อนที่จะไปเยี่ยมสถาบันชนชาติกลุ่มน้อย อธิการบดี(จ้าวจิ้นปี้ว) ส่วนรองอธิการบดีเป็นเจ้าฟ้าองค์สุดท้ายแห่งเชียงรุ่งคือ เจ้าคำลือ สถาบันแห่งนี้ตั้งมาตั้งแต่ปีพ.ศ. 2494 มีสำนักวิจัย 5 สำนัก ได้แก่สำนักวิจัยประวัติศาสตร์ชนชาติกลุ่มน้อยในด้านชาติพันธุ์วิทยา สำนักวิจัยภาษาชนชาติกลุ่มน้อย สำนักวิจัยเศรษฐศาสตร์ชนชาติกลุ่มน้อย สำนักวิจัยศิลปะและวัฒนธรรมของชนชาติกลุ่มน้อยและสำนักวิจัยชนชาติพิเศษในแง่วัฒนธรรมและเศรษฐศาสตร์ มีการสอนภาษาชนกลุ่มน้อย 6 ภาษาด้วยกันคือ จิงหง(เชียงรุ่ง) เตอหง(ไตคง) จิงโป(กะฉิ่น) ลีสุ(ลีซอ) หวา และ หยี่ สองภาษาหลังนี้เพิ่งเปิดสอนในปี 2526 นี้เอง แต่การสอนวิชาต่าง ๆ สอนเป็นภาษาจีน

ที่สถาบันชนชาติกลุ่มน้อย เธอได้พบกับอาจารย์เม้งเจิ้นเสียงซึ่งเป็นชาวไทเหนือ มีชื่อไทว่า แสงหม่อง แต่เรียกว่า สามแสงหม่อง เพราะเป็นบุตรคนที่สามในครอบครัว สามแสงหม่องมาจากเมืองล่า แถบเมืองจ๋านต้า หนึ่งในเมืองไทแปดทิศ ยังมีนักศึกษาหญิงไทเหนือคนหนึ่งที่มาต้อนรับเธอด้วย บอกว่าตนมาจากเมืองซอน ดร.บรรจบสามารถพูดภาษาไทเหนือกับอาจารย์สามแสงหม่องได้ แต่กับนักศึกษากลับฟังไม่เข้าใจ เธอคิดว่าอาจเป็นเพราะมีสำเนียงต่างหาก หรืออาจเป็นเพราะนักศึกษาใช้ภาษาไทน้อย แต่เมื่อมีอาจารย์หญิงคนหนึ่งเป็นคนจากเมืองเมาเข้ามาพูดด้วยก็กลับฟังกันรู้เรื่อง และคุยเรื่องต่างๆ กันได้มากมาย ทำให้เธอรู้สึกว่าการพูดภาษากันรู้เรื่องทำให้รู้สึกเหมือนพบญาติมิตรที่จากกันไปนาน อาจารย์หญิงคนนั้นชื่อ หมอลาย เป็นคนไทมาจากเมืองเมา

หมอลาย เป็นคนพาเธอเดินชมข้าวของต่าง ๆ ที่จัดไว้ในสถาบันรวมทั้งดูแสดงชีวิตชาวบ้านเมืองไถในอดีต มีการแสดงให้เห็นการกดขี่ของระบบทาสในอดีต เธอเห็นว่า การแสดงแบบนี้คงทำให้คนที่เป็นเจ้าเป็นนายมาก่อนต้องรู้สึกสะเทือนใจบ้าง แต่ก็เห็นเจ้าคำลือวางหน้าเฉย ๆ อย่างปกติ ทั้งที่เคยเป็นเจ้าครองนครเชียงรุ่งมาก่อน ทั้งยังเป็นคนชี้ให้ดูภาพที่ติดข้างฝาภาพหนึ่งเป็นภาพเจ้านายบนหลังช้าง ว่าที่นั่งอยู่คือท่านเอง ส่วนที่นั่งข้างหน้าเป็นเด็กเล็กมาราว 5-6 ขวบเป็นน้องชายคนสุดท้องของท่าน

จากการเยือนสถาบันชนชาติกลุ่มน้อย เธอพบว่าประวัติศาสตร์ยูนานผ่านความทุกข์ลำเค็ญมามาก หากความสงบไม่ได้ มีแต่การรบราฆ่าฟันกัน มีการแย่งอำนาจ มีการกบฏ อยู่เนือง ๆ ที่เป็นเช่นนี้เพราะชนกลุ่มน้อยมีมากมายหลายเผ่า แต่แท้จริงแล้วคนทั้งหมดนี้ โดยเฉพาะผู้หญิงจะดูได้ยากกว่าใครเป็นชาวอะไร หรือเผ่าอะไร ไต ฮั่น หรือชาวเขาเผ่าอื่น ๆ ทำให้เธออดรู้สึกสลดใจไม่ได้

ตำนานเจ้าชายข้าวขาว

สำหรับที่ยูนาน ทางฝ่ายจีนยังมีตำนานเรื่องเจ้าชายข้าว ชื่อเต็มว่า เจ้าชายข้าวขาว มีเชื้อสายจากอินเดียเข้ามายุยงให้ชาวเมืองกบฏ จนเกิดประเพณีขับไล่วิญญาณเจ้าชายขาว โดยในวันที่ 16 เดือนสาม ตัวแม่ทัพใหญ่จะมาทำพิธีสวดมนต์ ระหว่งนั้นทหารจะยิงปืนหลายกระบอกพร้อมกันหันออกด้านนอก เพื่อขับไล่วิญญาณเจ้าชายขาว เจ้าชายขาวนี้เดิมเคยมีอนุสาวรีย์ด้วยเป็นที่นับถือของพวกมุสลิมมาก ภายหลังทางจีนได้รื้อออกและสร้างศาลขงจื้อทับไว้แทน แต่ทางไทใหญ่รัฐชานกลับมีคำกล่าวขานอีกอย่างว่า “แซ่หื้อแปดกันไต่มา” คือจีนขับไล่คนไทยให้พ้นดินแดนของตน ทั้งชาวไทยเมายังมีประเพณีจัดงานปอยในเดือนสามขึ้นหนึ่งค่ำ ทำข้าวซอยกับข้าวปุกแจกกันในงานปอยนั้นด้วย

เรื่องของเจ้าชายข้าวขาวทำให้ดร.บรรจบสะอิดใจ นึกถึงที่ชาวพม่าเกในอัสสัมที่กล่าวว่าพวกเขาสืบเชื้อสายจากพวกไตแห่งอาณาจักรเมวที่เรียกชื่อว่า เม็งเข้าขามัวโหลง แต่ชาวไตเมวกลับเรียกบ้านเมืองของตนว่า เม็งหมอกขาวเม้าโหลง ชาวพม่าเกอธิบายว่า ที่เรียก เข้าขาม เพราะข้าวของเขางาม ทั้งข้าวทั้งหวาน ดังปรากฏในคำทำขวัญข้าวของชาวพม่าเก ส่วนชาวไตเมวเรียกเมืองหมอกขาวเม้าโหลง เพราะเมืองของเขามีหมอกขาวอยู่ตลอดเวลา เธอจึงคิดว่า ชื่อ ข้าวขาว ของเจ้าชายอาจสัมพันธ์กับ เม้าโหลง แสดงว่าสืบเชื้อสายมาจากชาวไตเมวก็เป็นได้

ภาษาไทยเหนือ

ดร.บรรจบ สอบคำไทจาก อาจารย์สามแสงหม่อง อาจารย์หมอลาย และนักศึกษานิเทศศาสตร์จากเมืองซอน ภาษาไทในยูนนานไม่ได้มีแต่ ไตลื้อ กับ ไตเหินือ แต่ยังมีไตเต้อ-อ(ไทใต้หมายถึงไทใหญ่ในรัฐชาน) กับไตต๋อน ซึ่งอยู่ในอำเภอจีนผิงใกล้เวียดนาม คำ ไตต๋อน คือ ไทขาว แต่อักษรของไตทั้งสองกลุ่มนี้ไม่มีสอนในสถาบันชนชาติกลุ่มน้อยและไม่เป็นที่รู้จัก

ภาษาเมืองซอนก็ใกล้เคียงกับเมืองเมา แต่มีรายละเอียดต่างกันบ้าง เช่น วัวควาย เมืองเมาว่า งักกาย เมืองซอนว่า งักคาย กับเมืองล่า เมืองซอนก็ต่างออกไปบ้างเช่นกัน เช่นคำว่าตึงใบหู เมืองล่าว่า เม่หู เมืองซอนว่า หมิ่นหู ริมฝีปาก เมืองล่าว่า ปิงสบ เมืองซอนว่า หมิ่นสบ ดร.บรรจบคิดถึงภาษาพม่าก็ ออกเสียงปิง เช่น ปิงหู คือ ดุ่มใบหู ปิงไซ้ คือ ริมฝีปาก และปิงต้า คือ หนังกา

การนับตัวเลขของชาวไตเหินือคล้ายกับไตลื้อ ต่างกันที่ไตเหินือใช้ว่า ปาก เท่ากับ 100 และ เทง เท่ากับ 1,000 เหมือนชาวไทใหญ่ แต่ไตลื้อ ใช้ฮ้อย(ร้อย) และเป็น (พัน) ส่วนการนับญาติน่าสนใจเพราะแตกต่างจากไทยเรา คำว่า หลาน โหลน ที่เราใช้ใน ลูกหลานหลานโหลน นั้น ในภาษาไทเหินือกลับกลายเป็นญาติผู้ใหญ่ คือ อู่ หรือโป(พ่อ) หลงเจ้า(ปู่) หลอน(ทวด) และหลวน(พ่อของทวด) แต่ออกเสียงคล้ายโหลน ส่วนทางไทใหญ่ใช้ หลอน ในความหมายเช่นเดียวกับเรา แต่ออกเสียงว่า หลิน ส่วนชาวไทที่น้ำคำ มีคำว่า หลงหลิน กับ ย่าหลิน หมายถึงปู่ทวดกับย่าทวด ดังนั้นจึงชัดเจนว่าในภาษาไทเมาและไทเหินือบางถิ่น คำว่า หลิน หรือ หลอน หมายถึง ทวด และไทเหินือบางถิ่นก็เรียก ยาย ว่า ย่า

ชาวไทเหินือเรียกลำดับการเกิดของลูกชายหญิงตรงกับพม่า คือ ชาย เรียก อ้าย หยี่ สาม ใส่ ง่า และหญิงเป็น เย อี้ อ้าม ไร่ ไร่ แต่ลำดับท้ายต่างกัน ชื่อผู้ชายต่อจาก ง่า แล้วเป็น นุก (เมืองล่าเรียก ลก) เรื่อยไปเป็น เจ็ด แปด ส่วนผู้หญิงลำดับที่ห้าไม่เหมือนกันคือพม่าแทนที่จะเป็น ไร่ กลับเป็น โหว แล้วเป็น ไร่ อี้ด อ้าด

ทั้งไตลื้อและไทเหินือ เรียกทั้ง คิ้ว และขนตา เหมือนกันว่า ขนตา คำว่า ผม เขาใช้กับผมยาวเท่านั้น ถ้าผมไม่ยาว จะใช้คำว่า ขนโ(ขนหัว)

อิทธิพลภาษาจีนและพม่าในภาษาไตเหินือ

ชาวไตเหินือที่มีอายุมากจะออกเสียงคำว่า กิน เป็น กิ่น และอักษร ก ก็ยังมีอยู่ ขณะที่คนอายุไม่มากจะออกเสียง ก ไม่ได้ ออกเป็นเสียง จ เป็น จิ่น ครั้งแรกที่เธอได้

ยืนสำเนียงอย่างนี้ที่เมืองนาย ตอนนั้นเธอก็คิดว่าชาวเมืองนายได้รับอิทธิพลจากพม่า ทำให้เธออดจนไม่ได้ว่าหรือไทเหนือเองก็ได้รับอิทธิพลจากจีนในเรื่องนี้

อิทธิพลทางภาษาของจีนในไทเหนือยังทำให้ปรากฏตัวอักษร ช เพิ่มขึ้น โดยใช้ต่อหางอักษร ส ลงมา ชาวไทเหนือยังคิดอักษร ฝ ฟ ขึ้นใช้ด้วย โดยต่อหาง ผ พ ลงไปข้างล่าง ข ก็เช่นกัน แต่ตัว ข นี้เธอไม่ทราบที่ใช้ตลอดเสียงใด เพราะเวลาไล่เสียง หมอลายออกเสียงคล้ายคลึงกันจนเกือบจะเป็นเสียงเดียวกัน แต่นอกจากอิทธิพลของภาษาจีนในภาษาไทเหนือแล้วยังมีคำพม่าอยู่มากในภาษาไทเหนือ ทั้งที่พัวพันกันทางประวัติศาสตร์ไม่มากเท่าจีน เธอจึงคาดว่ามันจะได้มาทางพุทธศาสนา แม้ว่าคำที่ปะปนอยู่นั้นจะไม่เกี่ยวข้องกับเรื่องราวทางศาสนาก็มีเช่น คำว่า ตวั๊ก ได้จากคำพม่า ตวก (ออกเสียง แต่วัด แปลว่าคิดเลข) คำว่า เซ่ต่าน ได้จากคำพม่า เค้ต่าน แปลว่า ห้องเรียน เป็นต้น

การสอบคำไทเหนือครั้งนี้ของดร.บรรจบ ต่างจากการสอบคำไทอื่น ๆ ที่ผ่านมา เพราะไม่สู้ข้องเกี่ยวกับชีวิตวัฒนธรรมมากนัก อาจจะเนื่องจากเวลาจำกัด ไม่สามารถไปเก็บข้อมูลในพื้นที่ได้ และการเดินทางมาเยือนไทลื้อ ไทเหนือของเธอครั้งนี้เป็นการเดินทางมากับคณะไม่ใช่การเดินทางโดยลำพังเฉกเช่นการเดินทางทุกครั้งที่ผ่านมาของเธอ ทำให้ไม่สามารถดันดันไปตั้งใจประสงค์เหมือนทุกครั้ง

บรรณานุกรม

กฎหมายตราสามดวง.ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1. เล่ม 3. กรุงเทพฯ : ศุภสภา, 2506.
กมลทิพย์ กลิการ์ และคณะ. **ทองดีเมืองโคราช** เล่มหนึ่ง สาขามนุษยศาสตร์. กรุงเทพฯ :
ภาพพิมพ์, ไม่ระบุปีที่พิมพ์.

----- . **ทองดีเมืองโคราช** เล่มสาม สาขาศิลปะกรรมศิลป์. กรุงเทพฯ : สงวนวงษ์,
ไม่ระบุปีที่พิมพ์.

กรรณิการ์ พรหมเสาร์. (บรรณาธิการ). **ลมหายใจของล้านนา**. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการ
เผยแพร่และส่งเสริมงานพัฒนา, 2535.

กรุณา กุศลาศัย. (แปล). **พบบินอินเดีย**. แปลจาก *The Discovery of India* โดย
Jawaharal Nehru. กรุงเทพฯ : อักษรเจริญทัศน์, พิมพ์ครั้งที่ 2, 2532.

กรุณา กุศลาศัย. **ชีวิตที่เลือกไม่ได้**. กรุงเทพฯ : ภาพพิมพ์, พิมพ์ครั้งที่ 5, 2538.

กรุณา - เรืองอุไร กุศลาศัย. **การตึกวิทยา**. กรุงเทพฯ : ส่องสยาม, พิมพ์ครั้งที่ 3, 2537.

กองวิชาการการเกษตรกรรม. **ประเพณีนานาชาติ**. กรุงเทพฯ : เกษมบรรณกิจ,
ไม่ระบุปีที่พิมพ์.

กองวิชาการสำนักพิมพ์นครชน. **ราชศัพท์และขนบประเพณีไทย**. กรุงเทพฯ : สมเจตน์การ
พิมพ์, 2527.

กัลยาณีวัฒนา, เจ้าฟ้า. (ทรงรวบรวม). **ขุนนาง**. กรุงเทพฯ : วัฒนาพานิช, 2529.

กาญจนา แก้วเทพ. **การพัฒนา บ้านกับเมือง**. กรุงเทพฯ : สภาคทอลิกแห่งประเทศไทย
เพื่อการพัฒนา, ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์.

----- . **สื่อสังคมวัฒนธรรม**. กรุงเทพฯ : อมรินทร์ พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง,
2539.

กาญจนา คณันท์. **สำนวนไทย**. กรุงเทพฯ : บุรินทร์การพิมพ์, 2513.

----- . **คอดิดคอดเขียน**. กรุงเทพฯ : บุรินทร์การพิมพ์, 2514.

----- . **สำนวนไทย ภาค 2**. กรุงเทพฯ : บุรินทร์การพิมพ์, 2514.

กาญจณี ละอองศรี (สมเกียรติกุล) และสุพา ชุมจันทร์. (แปล). **การปกครองและการบริหาร
ของไทยสมัยโบราณ**. แปลจาก *Ancient Siamese Government and
Administration (1934)* โดย Quaritch Wales. กรุงเทพฯ :
ไทยวัฒนาพานิช, 2527.

กานดา. **โครงการสร้างชาติ**. กรุงเทพฯ : สำนักงานธรรมโลกานุวัตร, 2484.

กฤษ สมบัติศิริ. **เจ๊กศักดินา**. กรุงเทพฯ : ภาพพิมพ์, 2529.

กฤษณา เกษมศิลป์. 2400 ปี ในแหลมทอง. กรุงเทพฯ : บพิธการพิมพ์, 2527.

กุ่มท จันทรเรือง. *My Boyhood in Siam*. แปลเป็นไทยโดย ยอดแก้ว อักษรา ในชื่อ สยามในอดีต. กรุงเทพฯ : อักษรสมัย, 2539.

กุหลาบ มัลลิกะมาส. คติชาวบ้าน. สมาคมภาษาและหนังสือแห่งประเทศไทย, พิมพ์ครั้งที่ 2, 2514.

แก่งกาจ งามขจรวิวัฒน์ และ ัญญา ผลอนันต์. (แปล). สยามสามสมัย จากสายตาหมอบรัดเลย์. แปลจากต้นฉบับภาษาอังกฤษของวิลเลียม แอล แบรดเลย์. กรุงเทพฯ : ชรรมสารการพิมพ์, 2527.

กำจร สุนทรพงษ์ศรี. ประวัติศาสตร์ศิลปปะจีน. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, พิมพ์ครั้งที่ 2, 2536.

ขจร สุขพานิช. เมื่อเชอร์ซอนเบาริงเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี. กรุงเทพฯ : มหามงกุฎราชวิทยาลัย, 2497.

----- . ฐานันดรไพร่. กรุงเทพฯ : กรุงธน, 2525.

----- . ประวัติศาสตร์ไทย พ.ศ.1600-2310. กรุงเทพฯ : กรุงธน, 2525.

----- . ข้อมูลประวัติศาสตร์ : สมัยก่อนตั้งกรุงสุโขทัย. กรุงเทพฯ : ศุภสภา, 2529.

----- . ข้อมูลประวัติศาสตร์ : สมัยอยุธยา. กรุงเทพฯ : ศุภสภา, 2523.

----- . ข้อมูลประวัติศาสตร์ : สมัยบางกอก. กรุงเทพฯ : แสงรุ่งการพิมพ์, 2524.

ขจิตภัย บุรุษพัฒน์. ปัญญาชนกลุ่มน้อยในประเทศไทย. กรุงเทพฯ : รุ่งเรืองธรรม, 2515.

----- . แอลาว. กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา, 2537.

เขมานันทะ. อันเนื่องกับทางไท. กรุงเทพฯ : ป.เกล้าการพิมพ์, 2538.

เขียน ชีระวิทย์. วิวัฒนาการการปกครอง. กรุงเทพฯ : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2509.

----- . รายงานผลการวิจัย เรื่อง ทรรศนะของคนไทยที่มีต่อจีนและญี่ปุ่น. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518.

คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี. จาริกน่านเจ้า.

กรุงเทพฯ : สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2510.

----- . เรื่อง ทรงตั้งเจ้าประเทศราช กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1.

กรุงเทพฯ : สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2514.

คณะกรรมการสืบค้นประวัติศาสตร์ไทย เกี่ยวกับจีนในเอกสารจีน. บันทึกสิบสองปันนา.

กรุงเทพฯ : สำนักนายกรัฐมนตรี, 2527.

คณะหม่อมพระนิพนธ์สมเด็จพระยาบรมมหาราชวัง. ไทย สารคดีประวัติศาสตร์.

กรุงเทพฯ : ภาพพิมพ์, 2539.

คณะกรรมการแห่งชาติว่าด้วยประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งชาติไทย

ประชาชนลาว. ปัญหาการค้าชายแดน ไทย-ลาว. กรุงเทพฯ : สำนักงาน

กองทุนสนับสนุนการวิจัย(สกว.), 2539.

คณนเรศ เศรษฐพัฒน์นิช. ชิดะ: ข้อห้ามในล้านนา. กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยสังคม

มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, พิมพ์ครั้งที่ 2, 2540.

คิ่น ญาเงม. สัญจรสู่สาละวิน-ถนนธงชัย. กรุงเทพฯ : พี.ซี.เพรส, พิมพ์ครั้งที่ 2, 2539.

แคน สาริกา. วาระสุดท้ายแห่งชีวิต จิตร ภูมิศักดิ์. กรุงเทพฯ : 21 ขึ้นจุรี, พิมพ์ครั้งที่สิบ, 2539.

งามพิศ สัตย์สงวน. มานุษยวิทยาภาษา : วิวัฒนาการทางภาษาและวัฒนธรรม.

กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, พิมพ์ครั้งที่ 2, 2537.

เงาศิลป์ คงแก้ว และ คณะ. ชีวิตบนเส้นด้ายของ 13 เผ่าไทย. กรุงเทพฯ :

สามัคคีสาร, 2537.

จวน เครือวิชฌยาจารย์. วิถีชาวมอญ. กรุงเทพฯ : ด้านสุขภาพการพิมพ์, 2537.

จักรพรรดิพงศ์(จาด), พระ. พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา เล่ม 1 และ เล่ม 2.

กรุงเทพฯ : ศรีสภา, 2504.

จันทร์จิรายุ, หม่อมเจ้า. อาณาจักรศรีวิชัยที่ไชยา. กรุงเทพฯ : เจริญรัตน์, พิมพ์ครั้งที่ 2, 2539.

จางหนาน. ต้าหลี่ : เมืองโบราณมหัศจรรย์. กรุงเทพฯ : ด้านสุขภาพการพิมพ์, 2537.

จารุวรรณ ธรรมวัตร. คติชาวบ้านอีสาน. กรุงเทพฯ : อักษรวัฒนา, พิมพ์ครั้งที่สอง, ไม่ระบุปีที่พิมพ์.

จ้าว หง หยุน. ประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมชนชาติไท. (เอกสารประกอบการสัมมนาของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองแนวประวัติศาสตร์), 7-9 มิถุนายน 2540.

จ้าว หง หยิน และสมพงษ์ วิทศักดิ์พันธุ์. พงศาวดารเมืองไทย. เอกสารประกอบโครงการวิจัยประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมชนชาติไทย. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย(สกว.), 2540.

จิตร ภูมิศักดิ์. ความเป็นมาของคำสยาม, ไทย, ลาว และขอม และลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาติ. กรุงเทพฯ : กรุงเทพมหานครการพิมพ์, 2519.

- . โฉมหน้าศักดินาไทย. กรุงเทพฯ : รุ่งเรืองศิลป์, 2522.
- . โองการแช่งน้ำ. กรุงเทพฯ : เจริญวิทย์การพิมพ์, 2524.
- . สังคมไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก่อนสมัยศรีอยุธยา. กรุงเทพฯ : เจริญวิทย์การพิมพ์, 2527.
- จินตาสหกิจ(ลม้าย ธนะศิริ), หลวง.(แปล). ประชุมพงสาวดาร ภาคที่ 20 จดหมายเหตุเรื่อง ทางไมตรีระหว่างกรุงศรีอยุธยากับกรุงญี่ปุ่น. กรุงเทพฯ : บำรุงนุกุลกิจ, 2506.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขา. กรุงเทพฯ : ศุภสภา, 2506.
- . ประชุมพระราชหัตถเลขาที่ทรงบริหารราชการแผ่นดิน. ภาค 1 ระหว่างพุทธศักราช 2424 ถึง พุทธศักราช 2435. กรุงเทพฯ : สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2507.
- . ประชุมพระราชหัตถเลขาที่ทรงบริหารราชการแผ่นดิน. ภาค 2 ระหว่างพุทธศักราช 2434 ถึง พุทธศักราช 2453. กรุงเทพฯ : สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2509.
- . ประชุมพระราชหัตถเลขาที่ทรงบริหารราชการแผ่นดิน. ภาคที่ 3 (ตอน 1) ระหว่างพุทธศักราช 2434 ถึง พุทธศักราช 2453. กรุงเทพฯ : สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2513.
- . ประชุมพระราชหัตถเลขาที่ทรงบริหารราชการแผ่นดิน. ภาคที่ 3 ตอนที่ 2 ระหว่างพุทธศักราช 2434 ถึง พุทธศักราช 2453. กรุงเทพฯ : สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2513.
- . ประชุมพระราชหัตถเลขาที่ทรงบริหารราชการแผ่นดิน. ภาคที่ 4. กรุงเทพฯ : สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2512.
- จุลจักรพงษ์, พระองค์เจ้า. เจ้าชีวิต. กรุงเทพฯ : อักษรสัมพันธ์, 2505.
- จุลชีพ ชินวรโรณ. วิกฤตการณ์ชายแดนไทย-กัมพูชา : กรณีโน้นหมากมุ่น. ไม่ระบุสถานที่และปีที่พิมพ์.
- จุเหลียงเหวิน. ชนชาติไต สถาปัตยกรรมและขนบธรรมเนียมประเพณีไตในสิบสองปันนา. กรุงเทพฯ : โอ.เอส. พรินท์ติ้งเฮาส์, 2537.
- เจริญ ตันมหาพราน. ประเพณีท้องถิ่น. กรุงเทพฯ : เอ.ที.พรินท์ติ้ง, 2538.
- เจียงอิงเหลียง. ประวัติชนเชื้อชาติไท (ตอนที่ 1,2). กรุงเทพฯ : สำนักนายกรัฐมนตรี, 2534.

จำนงค์ ทองประเสริฐ. (แปล). ป่อเกิด ลัทธิประเพณีอินเดีย เล่ม 1, 2. กรุงเทพฯ :
ราชบัณฑิตยสถาน, 2513.

จำนงค์ ทองประเสริฐ และคณะ (แปล). อู่อารยธรรมตะวันออก. เล่ม 1 และเล่ม 2.
แปลจาก *East Asia, the Great Tradition* โดย เอ็ดวิน โอ. ไวสเซอว์
และ ยอห์น เค. แพร์แบงค์. กรุงเทพฯ : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย,
2510.

----- . อู่อารยธรรมตะวันออก. เล่ม 3 และ เล่ม 4. แปลจาก *East Asia, the Great Tradition* โดย เอ็ดวิน โอ. ไวสเซอว์ และ ยอห์น เค. แพร์แบงค์.
กรุงเทพฯ : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2511.

จำลอง ทองดี. แผ่นดินไทยใหญ่. กรุงเทพฯ : อินฟินิตี้ คอมพิวเตอร์, 2538.

----- . ขุนส่า. กรุงเทพฯ : อินฟินิตี้ คอมพิวเตอร์, 2538

ฉันทส ทองช่วย. ภาษาและวัฒนธรรมภาคใต้. กรุงเทพฯ : โอ.เอส. พรีนติ้ง เฮาส์,
2536.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. แนวคิดนักทฤษฎีสังคม. กรุงเทพฯ : สร้างสรรค์, 2524.

----- . บ้านกับเมือง. กรุงเทพฯ : สร้างสรรค์, 2529.

----- . ความคิดสหกรณ์ของปรีดี พนมยงค์. กรุงเทพฯ : อักษรสาส์น,
2530.

----- . เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต. กรุงเทพฯ : สร้างสรรค์, 2533.

----- . เมืองนูนสุ่นค่า กรุงเทพฯ : สร้างสรรค์, 2534.

----- . ประวัติศาสตร์การปฏิวัติอุตสาหกรรมเปรียบเทียบ. กรุงเทพฯ :
สร้างสรรค์, 2536.

----- . วัฒนธรรมไทยกับขบวนการเปลี่ยนแปลงสังคม. กรุงเทพฯ :
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538.

----- . ประวัติศาสตร์วัฒนธรรมชุมชนและชนชาติไท. กรุงเทพฯ :
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2540.

----- . เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต. กรุงเทพฯ : สร้างสรรค์,
พิมพ์ครั้งที่ 4, 2540.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภาและคณะ. พระยาสุริยานุวัตร (เกิด บุนนาค) นักเศรษฐศาสตร์คนแรกของ
เมืองไทย. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2523.

----- . เศรษฐศาสตร์กับประวัติศาสตร์ไทย. กรุงเทพฯ : สร้างสรรค์, 2524.

----- . ประวัติเศรษฐกิจและสังคม. กรุงเทพฯ : สร้างสรรค์, 2526.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ พรพิไล เลิศวิชา. วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย. กรุงเทพฯ : อาทิตยา
พรินต์ติ้ง, 2537.

----- . ทิศทางวัฒนธรรมไทย. กรุงเทพฯ : มูลนิธิสวัสดิ์, 2539.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ พูนศักดิ์ ชานิกรประดิษฐ์. เศรษฐกิจหมู่บ้านภาคใต้ฝั่งตะวันออก
ในอดีต. กรุงเทพฯ : สร้างสรรค์, 2540.

เงินหลี่ฟาน. วิจัยปัญหาแหล่งกำเนิดของชนชาติไท. กรุงเทพฯ : โอ.เอส. พรินต์ติ้ง, 2539.

เฉลิม ยงบุญเกิด. ลิขกรรมไทยจีนสมัยราชวงศ์หมิง. กรุงเทพฯ : ไทยแบบเรียน, 2511.

----- . ภาษาไทย ภาษาจีน. กรุงเทพฯ : ศูนย์การพิมพ์, 2512.

เฉลิม สุขเกษม. สมุทรปราการ. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2515.

เจาเลียงจาง และ จางหยวนซิง. ชนชาติไท. กรุงเทพฯ : สำนักนายกรัฐมนตรี, 2530.

ชมรมศึกษาและวิจัยชาวเขา. วิจัยชาวเขา 2512-2515. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหา
วิทยาลัย, 2517.

ชลธิรา สัตยาวัฒนา. ลัวะเมืองน่าน. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2530.

----- . แนวคิดการสืบสานประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์. (โครงการวิจัย "ประวัติ
ศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมชนชาติไท"). สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)
เอกสารโรเนียวเย็บเล่ม, 29-30 ต.ค. 2539.

----- . การสืบสานประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมไปเฮว. (โครงการวิจัย
"ประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมชนชาติไท"). สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย
เอกสารโรเนียวเย็บเล่ม, 2540.

----- . ประวัติศาสตร์ไปเฮว. (โครงการวิจัย "ประวัติศาสตร์สังคมและ
วัฒนธรรมชนชาติไท"). สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย. เอกสารโรเนียวเย็บ
เล่ม, 2541.

ชัยรินทร์ ไชยวัฒน์. สุวรรณภูมิ เกมพระราชา. กรุงเทพฯ : วิพรีนท์, 2541.

ชัย เรื่องศิลป์. ยอดคน. กรุงเทพฯ : เลิฟ แอนด์ ลิฟ เพรส, พิมพ์ครั้งที่ 3, 2517.

----- . ประวัติศาสตร์สังคมไทยสมัยโบราณ ก่อนศตวรรษที่ 25. กรุงเทพฯ :
เลิฟ แอนด์ ลิฟ เพรส, พิมพ์ครั้งที่ 3, 2539.

----- . ประวัติสังคมไทยสมัยโบราณ ก่อนศตวรรษที่ ๒๕. กรุงเทพฯ : อมรการ
พิมพ์, 2523.

ชัยวัฒน์ คุประตกุล. วรรณคดีกับวิทยาศาสตร์. กรุงเทพฯ : เรือนแก้วการพิมพ์, 2528.

ชัยศิริ สมทวนิช และ ชลธิรา สัตยาวัฒนา. ตามรอยสวัสดิ์เกาะ : สาวกำเนิดไท-ลาว.

เอกสารประกอบนิทรรศการผ้าปักของกลุ่มชน. 2540.

ชัยอนันต์ สมุทวณิช. **ชีวิตและงานของเทียนวรรณ และ ก.ศ.ร.กุหลาบ.** กรุงเทพฯ :
 วัชรินทร์การพิมพ์, 2521.

ชาคริต ชุ่มวัฒนะ และอุกฤษฏ์ ปัทมานันท์. **สายธารแห่งความคิด.** กรุงเทพฯ : พิมพ์สวย,
 2532.

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. **อารยธรรมไทยพื้นฐานทางประวัติศาสตร์.** กรุงเทพฯ : เลิฟ แอนด์
 ลิฟ เพรส, 2540.

----- . **วิถีไทย : การท่องเที่ยวทางวัฒนธรรม.** กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้ง,
 2540.

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และคณะ(บรรณาธิการ). **ญี่ปุ่น-ไทย-อุษาคเนย์.** กรุงเทพฯ : มหา
 วิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2541.

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และ สุชาติ สวัสดิ์ศรี. **ปรัชญาประวัติศาสตร์.** กรุงเทพฯ :
 ไทยวัฒนาพานิช, 2527.

ชีวิตของประเทศ. รวมบทพระราชนิพนธ์, พระนิพนธ์, และบทความ. กรุงเทพฯ :
 ลายสือไท, 2521.

ชุมนุมประกาศ รัชกาลที่ 4 พ.ศ.2394-2400. กรุงเทพฯ : ศุภสภา, 2503.

ชุมนุมประกาศ รัชกาลที่ 4 พ.ศ.2401-2404. กรุงเทพฯ : ศุภสภา, 2504.

ชุมนุมประกาศ รัชกาลที่ 4 พ.ศ.2404-2408. กรุงเทพฯ : ศุภสภา, 2504.

ชุมนุมประกาศ รัชกาลที่ 4 พ.ศ.2408-2411. กรุงเทพฯ : ศุภสภา, 2504.

ชุมนุมภาษาไทย ของศุภสภา. **คำบรรยายภาษาไทยชั้นสูง.** กรุงเทพฯ : ศุภสภา, 2509.

ชุตี สาหร. (แปล). **ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 77 ประวัติศาสตร์ขุนนาง และทางไมตรีกับ
 จีน.** แปลจาก *Histoire des princes du Yun-nan et leurs relations
 avec La Chine.* โดย Emile Rocher. กรุงเทพฯ : รุ่งเรืองธรรม, 2505.

เชิดชาย เหล่าหล้า, พันเอก(พิเศษ) และนรรนิติ เศรษฐบุตร. **การปกครองและการเมือง
 ของประเทศต่างๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้.** กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา, 2514.

ชาเวียร์ ปอล. (แปล). **ประวัติศาสตร์แห่งพระราชอาณาจักรสยาม.** แปลจาก *Histoire
 du Royaume de Siam, tome premier.* โดย ฟรังซัวส์ อังรี ตูรแปง, กรุงเทพฯ
 : สหประชาการพิมพ์, 2530.

ญาดา ประภาพันธ์. **ระบบเจ้าภาษีนายอากรสมัยกรุงเก่า.** กรุงเทพฯ : บางกอก,
 2524.

ดวงเพ็ญ พันธุ์หงษ์. (แปล). การเดินทางของบาทหลวงตาชาร์ดมายังประเทศสยาม ค.ศ.
1686 (พ.ศ. 2229) เล่ม 1. แปลจาก *Le Voyage du Pere Tachard*,
1686, vol. 1. กรุงเทพฯ : ศูรสภา, 2513.

----- . ประวัติศาสตร์เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างประเทศฝรั่งเศสกับกรุงสยาม.
แปลจาก "*Historie des Relations de la France et du Siam*" โดย
Gabriel Maurel. กรุงเทพฯ : การศาสนา, 2516.

ดาร์รัศมี พระราชชายา. เรื่องจามเทวีวงศ์ พงศาวดารเมืองทริภุญไชย. กรุงเทพฯ :
โสภณพิพรรฒธนากร, 2463.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า. พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส.
กรุงเทพฯ : โสภณพิพรรฒธนากร, 2472.

----- . เที้ยวเมืองพม่า. กรุงเทพฯ : คลังวิทยา, 2499.

----- . ตำนานพิชัยตรุษ. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาดไทย, 2503.

----- . ตำนานการเกณฑ์ทหาร. กรุงเทพฯ : รุ่งเรืองธรรม, 2505.

----- . ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ. กรุงเทพฯ : ป.พิศนาคะ, 2506.

----- . ไทยรบพม่า. กรุงเทพฯ : เจริญรัตน์การพิมพ์, 2514.

----- . พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา. กรุงเทพฯ : อักษรสัมพันธ์,
2515.

----- . นิทานโบราณคดี (บางเรื่อง). กรุงเทพฯ : ศูรสภาลาดพร้าว, พิมพ์ครั้งที่
สาม, 2528.

----- . เสด็จประพาสต้น. กรุงเทพฯ : บรรณกิจ, (ไม่ระบุครั้งที่พิมพ์), 2539.

----- . เทศกาล. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น, ไม่ระบุครั้งที่พิมพ์, 2537.

เดอะ ลา ลูแบร์. ราชอาณาจักรสยาม. กรุงเทพฯ : รุ่งเรืองรัตน์, 2510.

ถ้วน ลี เชียง. พลิกผันตระกูลไทย. กรุงเทพฯ : ยูโรปา เพรส, พิมพ์ครั้งที่ 2, 2521.

----- . ประวัติศาสตร์ไทยในสายตาของชาวจีน. กรุงเทพฯ : ยูโรปา เพรส,
2537.

ตะเกียงคู่. สายหยุดพุดจีบจีน. กรุงเทพฯ : เฮลโลการพิมพ์, 2534.

เติม วิภาคย์พจนกิจ. ประวัติศาสตร์อีสาน. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530.

----- . ประวัติศาสตร์ลาว. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2540.

ทวี ทวีวาร. ประวัติศาสตร์อินเดีย. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2535.

----- . ประวัติศาสตร์อินเดียสมัยใหม่. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2536.

ทวิเกียรติ เจนประจักษ์. ห่อพิพากเขตแดน ไทย-ลาว. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรม
ศาสตร์, 2540.

ทวีป วรติลก. ประวัติศาสตร์จีน. กรุงเทพฯ : N.T.P. PRESS, 2538.

ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา. ปุชนิยมบุคคลไทย. กรุงเทพฯ : เลิฟ แอนด์ ลิฟ เพรส, 2539.

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1. กรุงเทพฯ :
คุรุสภา, 2503.

----- . พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2. กรุงเทพฯ : คุรุสภา,
2504.

----- . พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3. กรุงเทพฯ : คุรุสภา,
เล่มที่ 1, 2504.

----- . พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3. กรุงเทพฯ : คุรุสภา,
เล่มที่ 2, 2504.

ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี(ข้า บุนนาค), เจ้าพระยา. หนังสือแสดงกิจจานุกิจ. กรุงเทพฯ :
คุรุสภา, 2514.

----- . พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3. กรุงเทพฯ : อมรินทร์
พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง, พิมพ์ครั้งที่ 6, 2538.

เทพชู ทับทอง. กรุงเทพในอดีต. กรุงเทพฯ : สุขภาพใจ, ไม่ระบุปีที่พิมพ์.

เทอด เกียรติภูมิ. เปิดโลกสิบสองปันนา. กรุงเทพฯ : ธนบรรณ, 2539.

ชนพล จาตใจดี. Essays on Thailand. กรุงเทพฯ : ไทยเจริญการพิมพ์, 2537.

ชเนศร์ เจริญเมือง. ปัญหาผู้ลี้ภัยในอินโดจีน. กรุงเทพฯ : เจริญผล, 2522.

----- . มาจากล้านนา. กรุงเทพฯ : น่านอักษรการพิมพ์, 2536.

----- . วัฒนธรรมลุ่มสลาย : ปีก่อเมือง แม่ก่อเมือง ลูกอุ้มเมืองบะจ่าง.

เชียงใหม่ : สันติภาพ พรินท์, พิมพ์ครั้งที่ 3, 2538.

----- . ไทย-พม่า-ลาว-จีน : สัมพันธ์เศรษฐกิจ สัมพันธ์วัฒนธรรม. กรุงเทพฯ :
คบไฟ, 2538.

ธัญญารัตน์ ศรีพนา. เมื่อเวียงคานามปฏีรูป. กรุงเทพฯ : ด้านสุขภาพการพิมพ์, 2541.

ธิดา สาระยา. เมืองพินาศ. กรุงเทพฯ : ศรีอุตสาหกรรมการพิมพ์, 2535.

----- . กว่าจะเป็นคนไทย. กรุงเทพฯ : ชรรณสาร, พิมพ์ครั้งที่สอง, 2537.

----- . รัฐโบราณ. กรุงเทพฯ : ด้านสุขภาพการพิมพ์, 2537.

----- . (ศรี) ทวารวดี ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ. กรุงเทพฯ :
ด้านสุขภาพการพิมพ์, พิมพ์ครั้งที่ 3, 2538.

- . มัณฑะเล นครราชธานี ศูนย์กลางแห่งจักรวาล. กรุงเทพฯ : ศรีบุญอุต
 สหกรรมการพิมพ์, 2538.
- . อาณาจักรเจนละ : ประวัติศาสตร์เงินโบราณ. กรุงเทพฯ : พิมพ์
 พรินต์ติ้ง เซ็นเตอร์, พิมพ์ครั้งที่ 2, 2538.
- . ท้องถิ่น. กรุงเทพฯ : ด้านสุขภาพการพิมพ์, พิมพ์ครั้งที่สอง, 2539.
- . อารยธรรมไทย. กรุงเทพฯ : ด้านสุขภาพการพิมพ์, 2539.
- ธิดิมา พัทธไชยวัน. ประวัติศาสตร์ทั่วไป. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2527.
- ธีรภาพ โลหิตกุล. คนไท. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ตะวันออก, 2538.
- . ความทรงจำที่ลำน้ำหอม. กรุงเทพฯ : อมรินทร์ พรินต์ติ้ง, 2538.
- . สายน้ำตะวันออก. กรุงเทพฯ : อมรินทร์ พรินต์ติ้ง, 2539.
- . สายน้ำและความทรงจำ. กรุงเทพฯ : อมรินทร์ พรินต์ติ้ง, 2538.
- น. ณ ปากน้ำ. (แปล). เรื่องสนุกโบราณคดี. กรุงเทพฯ : บำรุงนุกุลกิจ, 2526.
- . แบบแผนบ้านเรือนในสยาม. กรุงเทพฯ : ด้านสุขภาพการพิมพ์, พิมพ์
 ครั้งที่ 3, 2538.
- . วิวัฒนาการลายไทย. กรุงเทพฯ : ด้านสุขภาพการพิมพ์, 2534.
- . ศิลปะโบราณในสยาม. รวมบทความจากวารสารเมืองโบราณปี 2517-
 2532. กรุงเทพฯ : ด้านสุขภาพการพิมพ์, 2537.
- นคร พันธุ์รงค์. ปัญหาชายแดน ไทย-พม่า. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2540.
- นรนิติ เศรษฐบุตร และ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. บันทึกพระยาทรงสุรเดช. กรุงเทพฯ :
 อักษรไทย, 2514.
- นราธิปประพันธ์พงศ์, กรมพระ. พงศาวดารไทยใหญ่. เล่ม 1 และ เล่ม 2. กรุงเทพฯ :
 ศุภสภา, 2505.
- นราธิปประพันธ์พงศ์, กรมพระ. จดหมายเหตุลาลูแบร์ เล่ม 1-2. กรุงเทพฯ : ศุภสภา,
 2505.
- นราธิปพงศ์ประพันธ์, กรมหมื่น. วิชาสารานุกรม. กรุงเทพฯ : รุ่งเรืองรัตน์, 2505.
- นรินทร์เทวี, กรมหลวง. จดหมายเหตุความทรงจำ. กรุงเทพฯ : พระจันทร์, 2501.
- นริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา และ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยา. สำนวน
 สมเด็จพระเจ้า. ภาคที่ 1 ถึง ภาคที่ 5. กรุงเทพฯ : คลังวิทยา, 2499.
- . สำนวนสมเด็จพระเจ้า. ภาคพิเศษ. กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา : 2517.
- นรุทม์. (ลำดับเรื่อง). หลากบทชีวิต ท่านผู้หญิงพูนศุข พนมยงค์. กรุงเทพฯ : อมรินทร์
 พรินต์ติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง, 2537.

- นเรศ นโรปกรณ์. 100 ปี พระยาพลฯ. กรุงเทพฯ : โอ.เอส.พรินต์ติ้งเฮาส์, 2531.
- นฤจร อธิธิจักรจรัส.(แปล). โครงสร้างสังคมของชาวนาไทย. แปลจาก *Thai Peasant Social Structure*. โดย Jack M. Potter. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2526.
- .(แปล). ข้าวกับมนุษย์ นิเวศวิทยาทางการเกษตรในเอเชียอาคเนย์. แปลจาก *Rice and Mans Agricultural Ecology in Southeast Asia* โดย Lucien M. Hanks. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2527.
- นฤมล ปิยวิทย์. ทองดีเมืองโคราช เล่มที่ 2 สาขาศิลปะและภาษา. กรุงเทพฯ : สถาบันราชภัฏนครราชสีมา, ไม่ระบุปีที่พิมพ์.
- นฤมล หิฏฐิระนันท์. ความเชื่อทางศาสนาและพิธีกรรม. (ร่างรายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ ชุด โครงการประเมินสถานภาพไทศึกษา เอกสารหมายเลข 3). สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย(สกว.), 2541.
- นัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. ชีวประวัติเจ้าพระยา. กรุงเทพฯ : อมรการพิมพ์, 2517.
- นันทสิงห์. ประวัติศาสตร์ไทใหญ่. (โครงการประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมชนชาติไท). สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย(สกว.), 2540.
- นันทนา ตันติเวสส. เมืองประเทศราชของสยามในสมัยรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ. 2528.
- นันทนา รณเกียรติ. ภาษาและภาษาศาสตร์ (2). (ร่างรายงานฉบับสมบูรณ์ชุด โครงการประเมินสถานภาพไทศึกษา. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย(สกว.), 2541.
- นันทา วรเนติวงศ์ และคณะ. ประวัติและผลงานของชาวต่างชาติในประเทศไทย. กรุงเทพฯ : ประชาชน จำกัด, 2533.
- . นานาสาระประวัติศาสตร์จากเอกสารต่างประเทศ. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2539.
- นายหนหวย. 72 ปีท่ามกลางมนุษย์นานาพันธุ์. กรุงเทพฯ : ป.สัมพันธ์พาณิชย์, ไม่ระบุปีที่พิมพ์.
- นิคม ชาญวุฒิธรรม. อินโดจีนในกระแสปฏิวัติเศรษฐกิจการเมือง. กรุงเทพฯ : นำอักษรการพิมพ์, 2537.
- นิคม มุลิกะคามะ. แผ่นดินไทยในอดีต. (เล่มหนึ่งและเล่มจบ). กรุงเทพฯ : รุ่งเรืองรัตน์, 2515.
- นิจ ทองโสมภิต.(แปล). แผ่นดินพระนั่งเกล้า. กรุงเทพฯ : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2514.
- นิตยา กาญจนวรรณ. อุษยสา. กรุงเทพฯ : วุฒิจำนกรมหาวิทยาลัย. 2522.
- . ภาษาไทยไฮเทค. กรุงเทพฯ : พิมพ์ดี บิสิเนสพริ้นท์, 2535.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี. กรุงเทพฯ : พิมพ์ครั้งที่ 2, 2536.

----- . หมายเหตุวัฒนธรรมร่วมสมัย. กรุงเทพฯ : อัมรินทร์พริ้นท์ติ้ง, 2536.

----- . สังคมไทยในกระแสการเปลี่ยนแปลง. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการเผยแพร่และส่งเสริมงานพัฒนา, 2539.

----- . กรุงแตก, พระเจ้าตากฯ และประวัติศาสตร์ไทย. กรุงเทพฯ : พิมพ์ครั้งที่ 2, 2539.

----- . การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์. กรุงเทพฯ : พิมพ์ครั้งที่ 2, 2539.

----- . ชาตินิยม, เมืองไทย, แบบเรียนและอนุสาวรีย์. กรุงเทพฯ : พิมพ์ครั้งที่ 2, 2538.

นิพนธ์นิติสรณ์ (ฮวดหลี หุดะโกวิท), หลวง. (แปล). ไทย. แปลจาก *The Tai Race-The Elder Brother of the Chinese* ของ Dr. William Clifton Dodd. กรุงเทพฯ : พระจันทร์, 2518.

นิยะดา เหล่าสุนทร. (บรรณาธิการ). สารนิพนธ์ ประเสริฐ ณ นคร. กรุงเทพฯ : ภาพพิมพ์, 2541.

นกุล ชมภูนิช. บ้านไทย เอกลักษณ์ของชาติ. กรุงเทพฯ : โอ.เอส. พริ้นติ้งเฮาส์, 2530.

บรรจบ พันธุเมธา. ไม้ตรีทางภาษาเขมร-ไทย. รวมบทความจากนิตยสารสตรีสาร ฉบับที่ 219-240 ปีแรก สิงหาคม 2500 - มิถุนายน 2501.

----- . กาเลหม่านไต. กรุงเทพฯ : การพิมพ์สตรีสาร, 2504.

----- . กาเลหม่านไต. คณะกรรมการเผยแพร่เอกลักษณ์ของไทยฯ, 2526.

----- . คนไท-ไทย (ไตลื้อ-ไตเหนือ). กรุงเทพฯ : การพิมพ์สตรีสาร, 2526.

----- . อันเนื่องด้วยวัฒนธรรม. กรุงเทพฯ : การพิมพ์สตรีสาร, 2527.

----- . อันเนื่องด้วยชื่อ. คณะกรรมการเผยแพร่เอกลักษณ์ของไทยฯ, 2526.

----- . ไปสอบค่าไทย. กระทรวงศึกษาธิการรวบรวมจัดพิมพ์, 2522.

----- . "ทำไม" ในภาษา. สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ, 2527.

----- . ลักษณะภาษาไทยเทียบกับภาษาไทยกรุงเทพฯ. เอกสารโรเนียวเย็บเล่ม, ไม่ระบุปีที่พิมพ์.

บิล แม็คคิบแมน. มนุษย์กับธรรมชาติ : เสียงใคร่ครวญจากภูมิปัญญาตะวันออก-ตะวันตก. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2536.

บี.เจ. เทอร์วิล, แอนโทนี ดีลเลอร์ และ ชลธิชา สัตยารัตนา. คนไท (เดิม) ไม่ได้อยู่ที่นี้.

กรุงเทพฯ : ด้านสุขภาพการพิมพ์, 2533.

- ปิ๋พอ. ธีวิต้า ปุกาเกอะญอ. กรุงเทพฯ : เพาเวอร์ พรินท์, 2540.
- บุญช่วย ศรีสวัสดิ์. ไทยสิบสองปันนา. เล่ม 1 และ เล่ม 2. กรุงเทพฯ : ธิปพิมพ์, 2498.
- . คนไทยในพม่า. กรุงเทพฯ : รามินทร์, 2503.
- บุษระวี แสงระวี. สิบก่าเนิด 225 แซ่ (เท่าที่พบเห็นในเมืองไทย). กรุงเทพฯ : อักษร
วัฒนา, ไม่ระบุปีที่พิมพ์.
- บุญยงค์ เกศเทศ. วัฒนธรรมเผ่าพันธุ์มนุษย์. อุดรราชธานี : ยงสวัสดิ์การพิมพ์, 2536.
- บุญเสริม สัตตราภัย. ลานนาไทยในอดีต. เชียงใหม่ : ช้างเผือกการพิมพ์, 2522.
- บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, ม.ล. ความสำเร็จและความล้มเหลว. กรุงเทพฯ : สมาคมสังคม
ศาสตร์แห่งประเทศไทย, พิมพ์ครั้งที่ 2, 2516.
- บุษิตา สังข์แก้ว. วัฒนธรรมปลาและจุดจบตำนานพรานปลาแม่น้ำมูล. กรุงเทพฯ : คิวซี(น้ำ
กิง), 2540.
- โบราณราชธานินทร์(พร เดชะคุปต์), พระยา. ระยะทางเสด็จประพาสลำแม่น้ำน้อยและลำ
แม่น้ำแควใหญ่. กรุงเทพฯ : บุญส่งการพิมพ์. 2509.
- ป.อังศุละโยธิน. เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์. กรุงเทพฯ : คลังวิทยา, 2499.
- ประชา จันทรเวดิน และ ชูศรี กิต์ดำรงกุล.(แปล). มนุษย์กับธรรมชาติ. แปลจาก *Man in
Nature* โดย Marston Bates. กรุงเทพฯ : cursกาลาดพรวัว, 2524.
- ประชากิจกรจักร(แหม่ม บุนนาค), พระยา. พงศ์าวดารโยนก. กรุงเทพฯ : ชูลิน, 2498.
- ประพัฒน์ ตริณรงค์. ธีวิตและงานของเสฐียรโกเศศ. กรุงเทพฯ : ไทยสัมพันธ์, 2515.
- ประกาศรี สีหอำไพ. วัฒนธรรมทางภาษา. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, พิมพ์
ครั้งที่ 2. 2538.
- ประสพสุข สุขสวัสดิ์, ม.จ.(แปล). ประวัติศาสตร์อาหม. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2536.
- ประเสริฐ ณ นคร. มังรายศาสตร์. กรุงเทพฯ : แสงรุ่งการพิมพ์, 2521.
- ประอรรัตน์ บุรณมาตร. หลวงวิจิตรวาทการกับบทละครประวัติศาสตร์. กรุงเทพฯ : มหา
วิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2528.
- ปราณี กุลละวณิช. ชื่อหมู่บ้านในมณฑลทวายและภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย.
กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2535
- ปริญญ์ ปราชญานุพร. การพัฒนาบรชค่อแห่งวัฒนธรรม ภูมิปัญญาตะวันออก-วิทยาการ
ตะวันตก. กรุงเทพฯ : คบไฟ, 2539.
- ปรีชา ช้างขวัญยืน.(แปล). ภาษากับการหาความจริง. กรุงเทพฯ : เทพประทานพร,
พิมพ์ครั้งที่ 2, 2528.
- ปรีดี พนมยงค์. หลักฐานสำคัญบางประการเกี่ยวกับสถานะสงครามของประเทศไทยในระ
หว่างสงครามโลกครั้งที่ 2 ภาคที่ 1. กรุงเทพฯ : อรุณการพิมพ์, 2521.

เปลื้อง ณ นคร. ภาษาวรรณา วิวัฒน์และวิบัติของภาษาไทย. กรุงเทพฯ : เบลอว์การพิมพ์, 2540.

แปลก สนธิรักษ์. พิธีกรรม และ ลัทธิประเพณี. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, พิมพ์ครั้งที่ 5, 2502.

ผ่องพันธุ์ มณีรัตน์. มานุษยวิทยากับการศึกษาคติชาวบ้าน. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2525.

ผาสุก พงษ์ไพจิตร และ คริส เบเคอร์. เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ. กรุงเทพฯ : โอ.เอส.พริ้นติ้งเฮาส์, 2539.

ผินฉาว. หมาพันธุ์ (จดหมายเหตุดของพวกหมาพันธุ์). กรุงเทพฯ : ศุภสกลาตพริ้นท์, 2512.

พงศ์ประพันธ์. ต้นตระกูลไทย. กรุงเทพฯ : มิตรสยาม, 2534.

พรพิรมณ์ เอี่ยมธรรม. บทบาททางการเมืองของหนังสือพิมพ์ไทยตั้งแต่เปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ถึงสิ้นสุดสงครามโลกครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2520.

พรเพ็ญ ฮั่นตระกูล และ อัจฉราพร กมุกพิสมัย. (บรรณาธิการ). "ความเชื่อพระศรีอารีย" และ "กบฏผู้มีบุญในสังคมไทย. กรุงเทพฯ : เทพประทานพร, 2527.

พรรณงาม เก้าธรรมสาร และคณะ. (แปล). ประวัติศาสตร์กัมพูชา. แปลจาก *A History of Cambodia* โดย David Chandler. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2540.

พรรณี ฉัตรพลรักษ์ และคณะ. สังคมจีนในประเทศไทย : ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2529.

พรรณี บัวเล็ก. สยามในกระแสการแห่งการเปลี่ยนแปลงประวัติศาสตร์ไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5. กรุงเทพฯ : ด้านสุทธาการพิมพ์, 2541.

พรศักดิ์ พรหมแก้ว. ทิศวรรษวัฒนธรรม. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2540.

พระคลัง, เจ้าพระยา. ราชธานีราช. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นท์, พิมพ์ครั้งที่ 10, 2513.

พระธรรมปิฎก. ภาษาวรรณกรรมและวัฒนธรรมไทยท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงของโลก. กรุงเทพฯ : สหธรรมิก, พิมพ์ครั้งที่ 2, 2538.

----- . สืบสานวัฒนธรรมไทยบนฐานแห่งการศึกษาที่แท้. กรุงเทพฯ : สหธรรมิก, พิมพ์ครั้งที่ 3, 2539.

พลับพลึง คงชนะ และ จงกลณี คงชนะ. บันทึกการเดินทาง "เยือนถิ่นจาม". กรุงเทพฯ : รามการพิมพ์, 2538.

พลุลวง. คติสยาม. กรุงเทพฯ : ด้านสุทธาการพิมพ์, 2539.

พ่อเลป่า และกัลยา-วีรศักดิ์ ยอดระบำ. คนปกาเกอญอ. กรุงเทพฯ : พี ซี เพรส, 2539.

พิชชาลงกรณ์, กรมหมื่น. รวมพระนิพนธ์บางเรื่องและปาฐกถา. กรุงเทพฯ : ศุภสกลา, 2507.

พิษณุ จันทรวิทัน.(แปล). ล้านนาไทย ในแผ่นดินพระพุทธเจ้าหลวง. กรุงเทพฯ : แปลน
พรินต์, พิมพ์ครั้งที่ 2, 2539.

พิษณุ สุวรรณะทด. สามกษัตริย์อาเชียน. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2540.

พุทธทาสภิกขุ. แนวสังเขปของโบราณคดีรอบอ่าวบ้านดอน. กรุงเทพฯ : เพาเวอร์พริ้นท์,
พิมพ์ครั้งที่ 3, 2540.

เพ็ญแข วิจารณ์ทร. คำนิยมสำนวนไทย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์โอเดียน, พิมพ์ครั้งที่ 3,
2528.

เพ็ญศรี กาญจนโนมัย. ประวัติศาสตร์ทั่วไปของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้. กรุงเทพฯ :
รุ่งวัฒนาการพิมพ์, พิมพ์ครั้งที่ 3, 2533.

เพ็ญศรี คุ้ม และคณะ (บรรณาธิการ). วัฒนธรรมพื้นบ้าน : คติความเชื่อ. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528.

----- . วัฒนธรรมพื้นบ้าน : ภาษา. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
พิมพ์ครั้งที่ 2, 2536.

----- . วัฒนธรรมพื้นบ้าน : ศิลปกรรม. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
พิมพ์ครั้งที่ 2, 2536.

โพธิ์ แด่มล่าเจียก. ตำนานไทยพวน. กรุงเทพฯ : ก.พลพิมพ์ พรินต์, 2537.

ไพฑูรย์ พรหมวิจิตร. เสี่ยงเปรี้ยกจากชาติพันธุ์. เชียงใหม่ : มิ่งเมือง, 2540.

ไพธก เลิศพิรพยกมล. คติชาวบ้าน. เชียงใหม่ : มิตรนราการพิมพ์, 2516.

ไพโรจน์ เกษมณิกจ.(แปล). บันทึกเรื่องสัมพันธ์ไมตรีระหว่างประเทศกับนานาประเทศใน
ศตวรรษที่ 17. แปลจาก *The Records of Relation Between Siam and*
Foreign Countries in 17th Century Vol.1. กรุงเทพฯ : ครุสภา, 2512

----- . (แปล). เอกสารของครอว์ฟอร์ด. แปลจาก *Crawford Papers* โดย
John Crawford. กรุงเทพฯ : การศาสนา, 2515.

ไพโรจน์ โพธิ์ไทร. สารานุกรมประวัติศาสตร์ไทย ภาษาไทยสมัยสุโขทัย. กรุงเทพฯ :
โอ.เอส.พรินต์ เฮอริ, 2530

ไพโรจน์ สโมสร. จิตรกรรมฝาผนังอีสาน. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พรินต์ แอนด์ พับลิชชิ่ง,
2532.

ไพศาล ไกรสิทธิ์. วัฒนธรรมการทำงาน ของคนไทย. กรุงเทพฯ : เทคนิค 19, 2535.

ปริมย์ภักดี, พระยา. ประวัติพระยาภิรมย์ภักดี. กรุงเทพฯ : บรรณกิจ, 2538.

ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ ม.ศิลปากร. ประวัติศาสตร์ไทยสมัยอยุธยา เรื่อง
"หลักฐานด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดี สมัยอยุธยา" เอกสารโรเนียวเย็บเล่ม,
2528.

มังกุณเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว. เมืองไทยจึงตื่นเกิด. กรุงเทพฯ : ลายกนก, ไม่ระบุปีที่พิมพ์.

ม.ศรีบุรุษรา. ไทยดำร่าพัน. กรุงเทพฯ : บุรพาศิลป์, 2530.

มนัส โอภากุล. ประวัติศาสตร์และโบราณคดีเมืองสุพรรณ. กรุงเทพฯ : จินดาสาส์น ไม่ระบุปีที่พิมพ์.

มังกร สระศรี. นางรองในความทรงจำ. กรุงเทพฯ : ชินอักษรการพิมพ์, 2540.

มาเชียล-ไพฑูรย์ ดัสเชย์. "ผู้ลี้ภัยชาวอินโดจีน: โศกนาฏกรรมของมวลมนุษยและปัญหาการเมือง". จาก รัฐศาสตร์สาร ปีที่ 6, ฉบับที่ 2, พฤศจิกายน 2522.

มานิจ ชุ่มสาย, ม.ล. หลักฐานประวัติศาสตร์ไทยในต่างประเทศ. กรุงเทพฯ : นิยมวิทยา, 2516.

ยิ่งศักดิ์ อิศรเสนา, ม.ล. ประวัติเจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์. กรุงเทพฯ : อมรการพิมพ์, 2525.

ยุทธ เดชคำณ. นิทานพื้นบ้านของไทย. กรุงเทพฯ : คลังวิทยา, 2505.

ยรรยง จิระนคร และ รัตนาพร เศรษฐกุล. (ร่าง) ประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมสิบสองปันนา. (โครงการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมไท). สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย(สกว.). เอกสารโรเนียวเย็บเล่ม, 2541.

ยศ สันตสมบัติ. มนุษย์กับวัฒนธรรม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2537.

----- . (ร่าง) หลักช้าง : ชีวิต สังคมและวัฒนธรรมของคนไทใต้คง. (โครงการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมไท). สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย(สกว.). เอกสารโรเนียวเย็บเล่ม, 2541.

รณิ เลิศเลื่อมใส. ฟ้า-ขวัญ-เมือง จักรวาลทัศน์ดั้งเดิมของไทย : ศึกษาจากคัมภีร์โบราณของไทยอาหม. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย(สกว.) ตันร่างวิจัย, 2539.

รัชนิกร เศรษฐ. โครงสร้างสังคมและวัฒนธรรมไทย. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, พิมพ์ครั้งที่ 2, 2536.

รัชนิกร บุญหลง. ภูมิศาสตร์การเมือง. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2540.

รัตนาพร เศรษฐกุล. ประวัติศาสตร์. (ร่างรายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์ ชุด โครงการประเมินสถานภาพไทศึกษา เอกสารหมายเลข 10). สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย : เอกสารโรเนียวเย็บเล่ม, 2541.

รัศมี ชูทรงเดช. โบราณคดี. (ร่างรายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์ ชุด โครงการประเมินสถานภาพไทศึกษา เอกสารหมายเลข 9). สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย(สกว.). เอกสารโรเนียวเย็บเล่ม, 2541.

ราชทัณฑ์ ภาพสยบ.(บรรณาธิการ). สยามฯ ในความทรงจำ. กรุงเทพฯ : ไพลินคอมพิว
กราฟิค, ไม่ระบุปีที่พิมพ์.

ราชบัณฑิตยสถาน. สารานุกรมไทย. ตอนที่ 283-292 และ 329-330. กรุงเทพฯ :
พระจันทร์, 2521-2524.

----- . ความรู้ทางอักษรศาสตร์. กรุงเทพฯ : นนทชัย, 2508.

----- . สารานุกรมประวัติศาสตร์ไทย อักษร ก . กรุงเทพฯ : สหธรรมิก,
2537.

----- . สารานุกรมไทย เล่มที่ 5. ปราณบุรี : โรงพิมพ์ศูนย์การทหารราบ,
2516-2517.

----- . สารานุกรมไทย. เล่มที่ 9. กรุงเทพฯ : พระจันทร์, 2512-13.

----- . สารานุกรมไทย. เล่มที่ 14. กรุงเทพฯ : พระจันทร์, 2521.

----- . สารานุกรมไทย. เล่มที่ 23. กรุงเทพฯ : พระจันทร์, 2529.

ราชบัณฑิตยสภา. ประชุมพงศาวดารเล่มที่36 เรื่องจดหมายเหตุของคณะบาทหลวงฝรั่งเศส
ซึ่งเข้ามาตั้งกรุงศรีอยุธยา ตอนแผ่นดินพระเอกทราชา ภาค 3 กรุงเทพฯ :
โสภณพิพรรฒนากร, 2470.

ราชานุวัตร(พู่ อัดตลิว ป.6), พระธรรม. หลักภาษาไทยพ้ายพ. กรุงเทพฯ : ราช
บัณฑิตยสถาน, 2502.

เรณู วิชาศิลป์. พงศาวดารไทอาหม (เล่ม 1,2). กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้ง, 2539.

เรณู วิชาศิลป์ และคณะ.(แปล). (ร่าง) เชื้อเครือเจ้าแสนหวี ๑๒ พันนา. เชียงใหม่ :
สถาบันราชภัฏ เชียงใหม่, ไม่ระบุปีที่พิมพ์.

เรื่องเดช ปันเชื่อนชัย. ภาษาถิ่นตระกูลไทย. กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
พิมพ์ครั้งที่ 2, 2531.

ล.เสถียรสุด. ประวัติวัฒนธรรมจีน. กรุงเทพฯ : ภาพพิมพ์, พิมพ์ครั้งที่ 5, ไม่ระบุปีที่พิมพ์
ลิขิต ธีรเวคิน. ความคิดเสรี. กรุงเทพฯ : พัฒนวิทย์การพิมพ์, 2529.

ลิขิต สุนทรกุล. ประวัติการสัมพันธ์ ระหว่างชาติไทยกับจีน. กรุงเทพฯ : ไทยสว่าง,
2513.

วรศักดิ์ มหัทธโนบล และ สุภางค์ จันทวานิช. ชาวจีนแต่จิวในประเทศไทยและในภูมิภาค
เดิมที่เจาขึ้น. กรุงเทพฯ : เอดิสัน เพรส, 2539.

วไล ฌ ป้อมเพชร. สงครามโลกครั้งที่ 1. (ค.ศ.1914-1918). กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนา
พานิช, 2520.

วัชร เพชรทอง. พม่าพลัดถิ่น. กรุงเทพฯ : วิน พริ้นติ้ง, 2537.

วารสาร เที่ยวรอบโลก. ปีที่ 7, ฉบับที่ 84, สิงหาคม 2532.

วารสาร ธรรมศาสตร์. ปีที่ 20, ฉบับที่ 2, พฤษภาคม-สิงหาคม 2537.

วารสาร ภาษาและวัฒนธรรม. ปีที่ 16, ฉบับที่ 1, มกราคม-มิถุนายน 2540.

วารสาร เมืองโบราณ. ปีที่ 22, ฉบับที่ 1, มกราคม-มีนาคม 2539.

วารสาร ศิลปวัฒนธรรม. ปีที่ 13, ฉบับที่ 11, กันยายน 2535.

----- . ปีที่ 14, ฉบับที่ 6-7, เมษายน - พฤษภาคม 2536.

----- . ปีที่ 14, ฉบับที่ 11-12, กันยายน - ตุลาคม 2536.

----- . ปีที่ 15, ฉบับที่ 4-5, กุมภาพันธ์ - มีนาคม 2537.

----- . ปีที่ 15, ฉบับที่ 8-9, มิถุนายน - กรกฎาคม 2537.

----- . ปีที่ 15, ฉบับที่ 12, ตุลาคม 2537.

----- . ปีที่ 16, ฉบับที่ 3, มกราคม 2538.

----- . ปีที่ 16, ฉบับที่ 12, ตุลาคม 2538.

----- . ปีที่ 17, ฉบับที่ 7, พฤษภาคม 2539.

วารสาร สารคดี. ปีที่ 4, ฉบับที่ 46, ธันวาคม 2531.

----- . ฉบับพิเศษ, 2536.

วารสาร สยามอารยะ. ปีที่ 1, ฉบับที่ 1, กรกฎาคม 2535.

----- . ปีที่ 2, ฉบับที่ 7, มีนาคม 2536.

----- . ปีที่ 2, ฉบับที่ 8, เมษายน 2536.

----- . ปีที่ 2, ฉบับที่ 11, กรกฎาคม 2536.

----- . ปีที่ 2, ฉบับที่ 12, ธันวาคม 2536.

----- . ปีที่ 2, ฉบับที่ 14, กุมภาพันธ์ 2537.

----- . ปีที่ 2, ฉบับที่ 15, มีนาคม 2537.

----- . ปีที่ 2, ฉบับที่ 19-20, กรกฎาคม - สิงหาคม 2537.

----- . ปีที่ 2, ฉบับที่ 22, ตุลาคม 2537.

วารสาร อ.ส.ท. . ปีที่ 28, ฉบับที่ 3, ตุลาคม 2530.

----- . ปีที่ 33, ฉบับที่ 1, สิงหาคม 2535.

----- . ปีที่ 33, ฉบับที่ 12, กรกฎาคม 2536.

วารสาร THE EARTH. ปีที่ 1, ฉบับที่ 1, กรกฎาคม 2536.

วารสาร HI-CLASS. ปีที่ 11, ฉบับที่ 129, มกราคม 2538.

วิจิตรมาตรา, ขุน. หลักไทย. กรุงเทพฯ : บัณฑิตการพิมพ์, พิมพ์ครั้งที่ 7, 2518.

วิจิตรวาทการ, หลวง. วิจิตรวรรณคดี (เล่ม 2). กรุงเทพฯ :

- งานค้นคว้าเรื่องชนชาติไทย. กรุงเทพฯ : กองทัพบก, พิมพ์ครั้งที่ 2, 2512.
- วิจิตวงศ์ ณ ป้อมเพชร์. เศรษฐกิจเทคโนโลยี ปรัชญาและแนวความคิดการพึ่งตนเอง เพื่อพัฒนาประเทศไทย. ไม้ระบุงสถานที่และปีที่พิมพ์.
- วิเชียรปรีชา(น้อย), พระ. พงศาวดารเหนือ. เล่ม 1-2. กรุงเทพฯ : ศูรสภา, 2504.
- วิทยา สุจริตธนาภิรักษ์ และ ชบา จิตต์ประทุม.(บรรณาธิการ). การค้าชายแดน. กรุงเทพฯ : พิมพ์สวย, 2537.
- วินัย พงศ์ศรีเพียร. หนึ่งศตวรรษประวัติศาสตร์ชนชาติไทย : สถานภาพความรู้ในปัจจุบัน. เอกสารประกอบการสัมมนา เรื่อง สถานภาพความรู้ประวัติศาสตร์ไทยในปัจจุบัน, 25-26 กรกฎาคม 2539.
- วินัย วีระพัฒนานนท์. สิ่งแวดล้อม วัฒนธรรมและชีวิต : จากท้องถิ่นถึงเชิงตะกอน. กรุงเทพฯ : ส่องสยาม, 2537.
- วิบูลย์ ลิ้มสุวรรณ. ศิลปหัตถกรรมพื้นบ้าน. กรุงเทพฯ : คอมแพคท์พรีส, พิมพ์ครั้งที่ 4, 2539.
- วิเรชา จันทร์สุวรรณ. การค้าของไทยในสมัยอยุธยา. กรุงเทพฯ : อักษรสัมพันธ์(1987), 2537.
- วิมล พงศ์พัฒน์ และคณะ(บรรณาธิการ). ฟื้นความหลังไทย-อเมริกัน. โดยนภา พงศ์พัฒน์ แปลจาก *The Eagle and the Elephant : 150 Years of Thai-American Relations*. 2535.
- วิไลวรรณ ขนิษฐานนท์. ภาษาศาสตร์เชิงประวัติ : วิวัฒนาการภาษาไทยและภาษาอังกฤษ. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2526.
- วุฒิชัย มุลศิลป์. การปรับตัวของไทยและจีนในสมัยจักรวรรดินิยมใหม่. กรุงเทพฯ : เลิฟ แอนด์ ลิฟ เพรส, พิมพ์ครั้งที่ 2, 2540.
- วุฒิชัย มุลศิลป์ และ ธรรมนิตย์ วราภรณ์.(บรรณาธิการ). กบฏชาวนา. กรุงเทพฯ : แสงรุ่งการพิมพ์, 2525.
- . ไทยมัชโบราณ ถิ่นเดิมและน่านเจ้า. กรุงเทพฯ : เลิฟ แอนด์ ลิฟ เพรส, 2539.
- วุฒิชัย มุลศิลป์.(บรรณาธิการ). สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ๔๐๐ ปีของการครองราชย์. กรุงเทพฯ : รุ่งแสงการพิมพ์, พิมพ์ครั้งที่ 4, 2540.
- เวณิกา บุญมาคลี. พม่า : นโยบายต่างประเทศไทยสมัย พลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2540.

ศรทอง (พระยาศรราชภักษ์พิพัฒน์). ชีวิตของประเทศ. กรุงเทพฯ : เซเว่น พรินต์ติ้ง กรุ๊ป,
2538.

ศรีวรวัตร (พิมพ์ จันทโรจวงศ์), หลวง. ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 35 พงศาวดารเมืองพัทลุง
(ฉบับเพิ่มเติม) ตั้งแต่สมัยดึกดำบรรพ์ถึงสมัยปัจจุบัน. กรุงเทพฯ : สยามอักษรกิจ,
2482.

ศรีศักร วัลลิโภดม. เมืองโบราณในอาณาจักรสุโขทัย. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรม
ศาสตร์, 2532.

----- . อีสานแห่งอารยธรรม. กรุงเทพฯ : พิมพ์ พรินต์ติ้ง เซ็นเตอร์, 2533.

----- . สยามประเทศ. กรุงเทพฯ : พิมพ์ พรินต์ติ้ง เซ็นเตอร์, พิมพ์ครั้งที่ 2,
2535.

ศรีศักร วัลลิโภดม และ สุจิตต์ วงษ์เทศ. ไทยน้อย ไทยใหญ่ ไทยสยาม. กรุงเทพฯ :
พิมพ์ พรินต์ติ้ง เซ็นเตอร์, 2514.

ศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร), พระยา. มุลบทบรรพกิจ. กรุงเทพฯ : รุ่งวัฒนา,
พิมพ์ครั้งที่ 8, 2514.

ต้นสนธิ์ วีระศิลป์ชัย. ชื่อบ้านนามเมือง. กรุงเทพฯ : พิมพ์ พรินต์ติ้ง, พิมพ์ครั้งที่ 5,
2540.

ศิราพร ณ ถลาง. คติชาวบ้านและวรรณกรรม. (โครงการประเมินสถานภาพไทศึกษา
เอกสารหมายเลข 7). สำนักงานสนับสนุนกองทุนวิจัย(สกว.) : เอกสารโรเนียว
เย็บเล่ม, 2540-2541.

----- . ในท้องถิ่นมีนิทานและการละเล่น : การศึกษาคติชนในบริบททางสังคม.
กรุงเทพฯ : พิมพ์ พรินต์ติ้ง เซ็นเตอร์.

ศิลปากร, กรม.(จัดพิมพ์). พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.
กรุงเทพฯ : รุ่งเรืองธรรม, 2496.

----- . พระราชสาส์นในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราช
ทานไปยังประเทศต่างๆ ภาค 1. กรุงเทพฯ : รุ่งเรืองธรรม, 2501.

----- . ขุมนมพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.
กรุงเทพฯ : รุ่งเรืองธรรม, 2501.

----- . ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 1 ตอนต้น. กรุงเทพฯ : องค์การตำราสุสภา,
2506.

----- . ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 1 ตอนปลายและภาค 2. กรุงเทพฯ :
สุสภา, 2506.

- . ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 5. กรุงเทพฯ : ไทยพาณิชย์การ, 2505.
- . ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 9 และ 10 ตอนต้น. กรุงเทพฯ : ศุภสภา, 2507.
- . ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 10-12. กรุงเทพฯ : ศุภสภา, 2507.
- . ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 22-25. กรุงเทพฯ : ศุภสภา, 2507.
- . ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 59-61. กรุงเทพฯ : ศุภสภา, 2512.
- . ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 61-62. กรุงเทพฯ : ศุภสภา, 2512.
- . ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 72 ตำนานเมืองสุวรรณโคตมคำ. กรุงเทพฯ : สหกรณ์ขายสิ่งแห่งประเทศไทย, 2504.
- . ประชุมเพลงยาว. กรุงเทพฯ : อักษรบริการ, 2507.
- . เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ.103. กรุงเทพฯ : ศุภสภาพระสุเมรุ, 2515.
- . เจ้าพระยาอภัยราชาสยามานุกุลกิจ(คุสตาฟ โรลัน ยัคมินส์) ที่ปรึกษา
ราชการทั่วไปในสมัยรัชกาลที่ 5. กรุงเทพฯ : การศาสนา, 2515.
- . ชีวประวัติ เซอร์ เจมส์บรัค. กรุงเทพฯ : ศุภสภา, 2515.
- . ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา ฉบับจัดปรุง. กรุงเทพฯ : สห
ประชาพาณิชย์, 2522.
- . ศรีวิชัย. กรุงเทพฯ : การศาสนา, ไม่ระบุปีที่พิมพ์.
- . สุโขทัยเมืองพระร่วง. กรุงเทพฯ : ไม่ระบุสถานที่พิมพ์, 2531.
- . บรรณานุกรมงานนิพนธ์ของ ศาสตราจารย์พระยาอนุมานราชธน.
กรุงเทพฯ : สหประชาพาณิชย์, 2531.
- . บันทึกสัมพันธ์ภาพระหว่างประเทศสยามกับนานาประเทศ. เล่มที่ 33-35
(ค.ศ.1871-1872). กรุงเทพฯ : ศรีเมืองการพิมพ์, 2539.
- . สถาปัตยกรรมพื้นดินภาคเหนือ ประเภทที่อยู่อาศัย. กรุงเทพฯ :
สยามบุ๊คส์ แอนด์ พับลิเคชันส์, 2540.
- ศึกษาธิการ, กระทรวง. นิทานเรื่อง ท้าวผาแดง-นางไอ่ และประเพณีบุญบั้งไฟ.
กรุงเทพ : ศุภสภา, 2522.
- . 200 ปี ของการศึกษาไทย. กรุงเทพฯ : ศุภสภา, 2526.
- . หนังสืออุเทศวิชาภูมิศาสตร์ระหว่างโลกทั้งสอง. แปลจาก *Between Two
Worlds : An Introduction to Geography* ของ R.A.Harper และ
T.H. Schmudde. กรุงเทพฯ : กรมวิชาการ, 2528.

ศูนย์วัฒนธรรมเชียงใหม่และศูนย์ศิลปวัฒนธรรม. "ล้านนาคดีศึกษา : ประวัติศาสตร์และโบราณคดี" เอกสารโรเนียวเย็บเล่ม. 2528.

ศูนย์วัฒนธรรมแห่งประเทศไทย. หนังสือเผยแพร่ศิลปวัฒนธรรม. กรุงเทพฯ : วิตอร์เฟาเวอร์พอยท์, 2531.

ส.พลายน้อย. ชาวต่างชาติในประวัติศาสตร์ไทย. กรุงเทพฯ : รวมสาส์น (1977), พิมพ์ครั้งที่ 4, 2538.

----- . เกร็ดโบราณคดี : ประเพณีไทย. กรุงเทพฯ : อักษรพิทยา, พิมพ์ครั้งที่ 4, 2539.

ส.ศิวัรักษ์. สถาบันพระมหากษัตริย์กับ อนาคตของประเทศไทย. กรุงเทพฯ : ส่องสยาม, พิมพ์ครั้งที่สอง, 2540.

สงบ สุริยรินทร์. เทียนวรรณ. กรุงเทพฯ : สามสินการพิมพ์, 2510.

สง่า ลือชาพัฒนพร และอาทร เตชะธาดา. (บรรณาธิการ). วิฤตการณ์ทางเอกลักษณ์ นันทิกของคนรุ่นใหม่. กรุงเทพฯ : พลพันธ์การพิมพ์, 2525.

สมชัย อนุมานราชชน และคณะ. พระยาอนุมานราชชน-พ่อของลูก. กรุงเทพฯ : ที พี พรินท์, พิมพ์ครั้งที่ 3, 2535.

สมชัย วงศาภาคย์. (บรรณาธิการ). ลัทธิอาณานิคมแผนใหม่ในเอเชียอาคเนย์. กรุงเทพฯ : ปุยฝ้าย, 2524.

สมโชค สวัสดิ์รักษ์. ความสัมพันธ์ระหว่างไทย-พม่า-กะเหรี่ยง. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2540.

สมบูรณ์ วรพงษ์. รถเที่ยวสุดท้ายจากตองยี. กรุงเทพฯ : เพียรพัฒนาพรินต์, 2537.

สมปอง ไตตุมแก่น. (แปล). คำร้องในพิธีกรรมชาวไทเหนือ. (โครงการประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมชนชาติไท) สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย. เอกสารเย็บเล่ม, 2541

สมพงษ์ เกรียงไกรเพชร. ประเพณีไทยโบราณ. กรุงเทพฯ : จรัสสินทวงศ์, พิมพ์ครั้งที่ 2, 2515.

สมพงษ์ วิทยศักดิ์พันธุ์. ไทยมอญไทใหญ่ใต้คง : ประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมไทใหญ่ในสภาวะรัฐประชาชนจีน. เอกสารประกอบการสัมมนาประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมชนชาติไท, 1-2 สิงหาคม 2540.

----- . ภาษาและภาษาศาสตร์ (1) : (รายงานผลการวิจัย ชุดโครงการประเมินสถานภาพไทศึกษา). สำนักงานสนับสนุนการวิจัย(สกว.). เอกสารโรเนียวเย็บเล่ม, 15 มิถุนายน 2541.

สมสมัย ศรีศุทพรพรรณ. โฉมหน้าของศักดินาไทย ในปัจจุบัน. กรุงเทพฯ : รุ่งเรืองชัย, 2539.

สมัยชาวชวาณาชาวไร่ ภาคอีสาน. มาเยอชวัญ อีสานคืนถิ่น. โครงการประชุมชน ศูนย์สื่อ
เพื่อการพัฒนา. ไม่ระบุสถานที่พิมพ์, 2535.

สรัสวดี อ๋องสกุล. ประวัติศาสตร์ล้านนา. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง,
2539.

สรัสวดี อ๋องสกุล. วัฒนธรรมและการเมืองล้านนา. กรุงเทพฯ : เลิฟ แอนด์ ลิฟ เพรส,
2539.

สังข์ พิชโนทัย. เรื่องของเอเซีย (ภาค 1-3). กรุงเทพฯ : ศูนย์การพิมพ์, 2514.

สันต์ ท.โกมลบุตร.(แปล). ราชอาณาจักรสยาม. แปลจาก "*Le Royaume de Siam au
Champ de Mars en 1878 et a la Cour de Versailles en 1686,
Deux Rois de Siam*". กรุงเทพฯ : ศรุสภา, 2514.

-----.(แปล). จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศสยามของบาทหลวงตาชาร์ด.
แปลจาก *Voyage de Siam des peres jesuites* โดย Tachard.
กรุงเทพฯ : เกษมบรรณกิจ, 2519.

-----.(แปล). เอกสารสำคัญทางประวัติศาสตร์แห่งชาติของกระทรวงการทหาร
เรือ (ฝรั่งเศส) เกี่ยวกับประเทศสยาม ค.ศ.1684-1699 (พ.ศ.2227-2242).
แปลจาก *Archives Nationales* โดย Chevalier de Chaumont.
กรุงเทพฯ : การศาสนา, 2524.

สาครศรีเชตต์(ป.สาคริกานนท์), หลวง. จดหมายเหตุความทรงจำสมัยฝรั่งเศสยึดจันทบุรี
ตั้งแต่ พ.ศ.2436 ถึง พ.ศ.2447. กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา, พิมพ์ครั้งที่ 2,
2515.

สิริพร สมบูรณ์บุรณะ.(บรรณาธิการ). วัฒนธรรมการบริโภค : แนวคิดและการวิเคราะห์.
กรุงเทพฯ : ดำเนินการพิมพ์, 2538.

สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร. ต้นกำเนิดชนนากุญ ในประเทศไทย (พ.ศ. ๒๓๙๘-๒๔๕๓).
กรุงเทพฯ : บางกอกการพิมพ์, 2523.

ลีลา วีรวงส์. ประวัติศาสตร์ลาว. กรุงเทพฯ : พิมพ์ พริ้นติ้ง เซ็นเตอร์, พิมพ์ครั้งที่
2, 2539.

ลีดา(เจตีย์) สอนศรี. จากสงครามโลกครั้งที่สองถึงอาเซียน. กรุงเทพฯ : อักษรพิทยา,
2521.

ลีศักดิ์สนิทวงศ์, พระยา. ประวัติพระยาสิทธิ์ศักดิ์สนิทวงศ์. กรุงเทพฯ : อมรการพิมพ์, 2525.

สืบแสง พรหมบุญ. ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างจีนกับไทย. กรุงเทพฯ :

ไทยวัฒนาพานิช, 2525.

สุกัญญา ตีรวนิช. หนังสือพิมพ์ไทยจากปฎิวัติ 2475 สู่ปฎิวัติ 2516. กรุงเทพฯ :

ไทยวัฒนาพานิช, 2526.

สุจิตต์ วงษ์เทศ. เดินหน้าเข้าคลอง. กรุงเทพฯ : กรุงเทพมหานครการพิมพ์, 2513.

----- . จ้าง : เครือญาติตระกูลไทยผู้ยิ่งใหญ่และเก่าแก่ที่สุด คนไทยอยู่ที่นี้
ที่อุษาคเนย์. กรุงเทพฯ : เรือนแก้วการพิมพ์, 2537.

สุจิตต์ วงษ์เทศ.(บรรณาธิการ). ท้าวฮุ่ง ขุนเจือง วีรบุรุษสองฝั่งโขง. กรุงเทพฯ :
งานดี, 2538.

----- . พลิกประวัติศาสตร์แคว้นสุโขทัย. ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ รวมบทความทางวิชาการ. กรุงเทพฯ : พิมพ์ศรีพรินต์ติ้ง เซ็นเตอร์, 2540.

สุชาติ ภูมิบริรักษ์. สืบประวัติศาสตร์ไทย นานเจ้า อาณาจักรของใคร. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์
วรรณกรรมเพื่อชีวิต, พิมพ์ครั้งที่ 2, 2526.

สุดารา สัจฉายา.(บรรณาธิการ). เชียงใหม่. กรุงเทพฯ : ด้านสุทธาการพิมพ์, 2540.

สุนทรธิเบศร์. ยุทธพิชัยไทยรบพวนในสมรภูมิเขมร. กรุงเทพฯ : ไม้ระบุดสถานที่พิมพ์,
2535.

สุนทร ฌ รัชชี. ชีวิตไทยหลายรส. กรุงเทพฯ : อักษรบริการ, 2509.

สุเทพ สุนทรเกสัช. มานุษยวิทยากับประวัติศาสตร์. กรุงเทพฯ : ด้านสุทธาการพิมพ์, 2540

สุนทร ชุตินทรานนท์. สุลลัมอิระวดี. กรุงเทพฯ : ศยาม, 2537.

----- . พม่ารบไทย. กรุงเทพฯ : พิมพ์ศรีพรินต์ติ้ง, 2537.

----- . บุเรงนองกะฮอดินนรธา. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พรินต์ติ้ง, 2538.

สุพิน วิภาสุรณทล. เขมรรัฐนครเชียงใหม่. เชียงใหม่ : ดาวคอมพิวกราฟิก, 2541.

สุภาวงศ์ จันทวานิช. ระบบการเมืองการปกครอง. (ร่างรายงานผลการวิจัยฉบับสมบูรณ์ ชุด
โครงการประเมินสถานภาพการศึกษา เอกสารหมายเลข 5). สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย : เอกสารโรเนียวเย็บเล่ม, 2541.

สุภาพรรณ ฌ บางช้าง. ชนบธรรมเนียมประเพณี : ความเชื่อและแนวการปฏิบัติในสมัยสุโขทัย
ถึงสมัยอยุธยาตอนกลาง. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2535.

สุกัญญา กลางณรงค์ และคณะ. มิตรภาพและความทรงจำ. กรุงเทพฯ : เจเนเดอร์เพรส,
2540.

สุเมธ ชุ่มสาย ฌ อุษุชยา. น้ำ : บ่อเกิดแห่งวัฒนธรรมไทย. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช,

สุรเชษฐ์ เวชชพิทักษ์. รากฐานแห่งชีวิต วัฒนธรรมชนบทกับการพัฒนา. กรุงเทพฯ :
เจริญวิทย์การพิมพ์, 2533.

- สุรสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์, ม.ล. จากหลวงพระบาง ถึงเวียงจันทน์. กรุงเทพฯ : ด้านสุทธา
การพิมพ์, 2535.
- สุลักษณ์ ศิวรักษ์. เสฐียรโกเศศตามทัศนะ ส.ศิวรักษ์. กรุงเทพฯ : สองสยาม, 2531.
- สุวัฒน์ กิขุนทด. คำนิยมในร้อยส่ายรักถักทอ รอรู้จายบนสายน้ำโขง. กรุงเทพฯ :
กีนโดไชนาพับลิชชิ่ง, 2541.
- สุวิไล เปรมศรีรัตน์ และคณะ. (แปล). ภาษาศาสตร์เชิงสังคม. แปลจาก
Sociolinguistics : An Introduction โดย Peter Trudgill,
กรุงเทพฯ : 2531.
- สุวิทย์ ไพบยวัฒน์. วิชาการเศรษฐกิจชนบท ในภาคกลางของประเทศไทย. กรุงเทพฯ :
เทพประทานพร, 2521.
- เสฐียรโกเศศ. แหยมอินโดจีนสมัยโบราณ. กรุงเทพฯ : คลังวิทยา, 2496.
- . เมืองสวรรค์และผีसांगเทวดา. กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา, 2503.
- . การศึกษาเรื่องประเพณีไทยและชีวิตชาวไทยสมัยก่อน. กรุงเทพฯ : เจริญ
ธรรม, 2515.
- . นิรุกติศาสตร์. (ภาค 1 และ ภาค 2). กรุงเทพฯ : ศูนย์การทหารราบ,
2516.
- . วัฒนธรรมเบื้องต้น. กรุงเทพฯ : ไทยมิตรการพิมพ์, 2524.
- . การเกิด. กรุงเทพฯ : ภาพพิมพ์, 2531.
- . การตาย. กรุงเทพฯ : ภาพพิมพ์, 2531.
- . แต่งงาน. กรุงเทพฯ : ภาพพิมพ์, 2531.
- . ปลุกเรื้อน. กรุงเทพฯ : ภาพพิมพ์, 2531.
- . ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน. กรุงเทพฯ : เจ.เอ็น.ที., 2531.
- เสฐียร พันธงชัย. อวสานราชบัลลังก์พม่า. กรุงเทพฯ : นันทชัย, พิมพ์ครั้งที่ 4, 2529.
- เสฐียรโกเศศ. ฟื้นความหลัง. กรุงเทพฯ : ศิวพร, พิมพ์ครั้งที่ 2, 2513.
- เสมอชัย พูลสุวรรณ. สัญลักษณ์ในงานจิตรกรรมไทย ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ถึง ๒๔.
กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2539.
- เสาวนิต. พระนามเจ้าฟ้า พระองค์เจ้า หม่อมเจ้า : ในราชวงศ์จักรีและราชาศัพท.
กรุงเทพ : ประมวลสาส์น, 2505.
- แสงโสม เกษมศรี, ม.ร.ว. และ วิมล พงศ์พิพัฒน์. ประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาล
ที่ 1-รัชกาลที่ 3 (พ.ศ.2325-พ.ศ.2394). กรุงเทพฯ : สำนักเลขาธิการรัฐมนตรี,
พิมพ์ครั้งที่ 2, 2523.
- สำราญ วังเสน่ห์. ปืนใหญ่ ที่โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1. กรุงเทพฯ :

ประยูรวงศ์, 2526.

หลัง ทั่ว ตง. ศาสนาและความเชื่อของชาวจ้วง. กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยและพัฒนา
มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2540.

หลี่ ฟู เซิน และคณะ. ชาวจ้วง. กรุงเทพฯ : สุริวงศ์บุ๊คเซนเตอร์, 2539.

หวน พันธุพันธ์. สุโขทัยเมืองเก่าของเรา. กรุงเทพฯ : กรุงเทพมหานครพิมพ์, 2520.

หวัง เหวย หมิน. ชื่อสถานที่ในเอกสารจีนโบราณที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย. แปลจาก
นามานุกรมจีน"สถานที่โบราณบริเวณทะเลใต้" กรุงเทพฯ : โอ.เอส.พรีนติ้ง
เฮาส์, 2535.

อคิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว.. สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325-2416. กรุงเทพฯ :
พินเนศ, 2518.

อนาโกล โรเจอร์ เป็ลติเยร์. ตำนานเจ้าฟ้าล้านนา. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พรีนติ้ง แอนด์
พับลิชชิ่ง, 2534.

อนุช อาภาภิรม. ลัทธิ ขรรหมณีธรรมต่างๆ. กรุงเทพฯ : ป.พิศนาคะ, 2504.

อนุมานราชชน, พระยา. เรื่องของชาติไทย. กรุงเทพฯ : ศุภสกลาตพริ้ว, 2533.

อมรา ประสิทธิ์รัฐสินธุ์. คำเรือกสืและการรับรู้ของชาวจ้วงและชาวไทย. กรุงเทพฯ :
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538.

อมรา พงศาพิชญ์. วัฒนธรรม ศาสนา และ ชาติพันธุ์ : วิเคราะห์สังคมไทยแนวมานุษยวิทยา.
กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, พิมพ์ครั้งที่ 4, 2538

อรศิริ ปาณินท์. สถาปัตยกรรม ศิลปกรรม และหัตถกรรม.(ร่างรายงานผลการวิจัยฉบับสม
บูรณ์ ชุดโครงการประเมินสถานภาพการศึกษา เอกสารหมายเลข 4). กรุงเทพฯ :
เอกสารโรเนียวเย็บเล่ม, 2541.

อัญชลี สุธาสัยนธ์.(แปล). ความคิดแหวกแนวของไทย จิตร ภูมิศักดิ์ และโฉมหน้าของศักดินา
ไทยในปัจจุบัน. แปลจาก *Thai Radical Discourse the Real Face of
Thai Feudalism Today* โดย Craig J. Reynolds. กรุงเทพฯ : ขนสาร
การพิมพ์, 2533.

อินทราชูธ. ข้อคิดจากรรณคดี. กรุงเทพฯ : เจริญวิทย์การพิมพ์, 2517.

เอเดรียน สนอกดราส. สัญลักษณ์แห่งพระสุญ. กรุงเทพฯ : ม.ธรรมศาสตร์, 2537.

เอนก นาวิกมูล. เพลงนอกศตวรรษ. กรุงเทพฯ : ขรรษสาร, พิมพ์ครั้งที่ 3, 2527.

----- . ประเพณีไทย. กรุงเทพฯ : อักษรสมัย, 2534.

เอี่ยม ทองดี. ข้าว : วัฒนธรรมและการเปลี่ยนแปลง. กรุงเทพฯ : พินเนศ พรีนติ้ง
เซ็นเตอร์, 2538.

เออิจิ มุราฮิมา. การเมืองจีนสยาม. กรุงเทพฯ : กู๊ดวิล เพรส.